

Dentes e moas na fraseoloxía galega

Xesús Ferro Ruibal

Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades

Análise do corpus de fraseoloxismos somáticos galegos referidos a dentes e moas. A dentamia inspirou no falante metáforas pasivas para falar de dentes e das súas funcións fisiolóxicas, maiormente a de triturar alimentos; pero inspirou, sobre todo, metáforas activas para expresar conceptos antitéticos como forza e debilidade; conquista / vitoria e derrota; capacidade e incapacidade; mocidade e vellez; vida e morte; cordialidade e agresividade; beleza e fealdade; sorriso e seriedade; discreción e indiscreción; sensatez e insensatez; amor e odio; riqueza e pobreza; proporción e desproporción. E, por parte, esta análise revela que eses fraseoloxismos expresan crenzas latentes que só un falante nativo dá percibido e utilizado con habelencia.

Palabras clave: fraseoloxía, somatismos, dentamia, lingua galega.

Analysis of the corpus of Galician somatic phraseologisms referred to teeth and molars. The bonelike structure in the mouth inspired in the speaker passive metaphors to talk about teeth and their physiological functions, mainly that of triturating foods; but it specially inspired active metaphors to express antithetical concepts such as force and weakness; conquest, victory and defeat; ability and inability; youth and old age; life and death; cordiality and aggressiveness; beauty and ugliness; smile and seriousness; discretion and indiscretion; good sense and foolishness; love and hatred; wealth and poverty; proportion and disproportion. And, apart from that, this analysis reveals that those phraseologisms express latent beliefs which only a native speaker is able to perceive and use skilfully.

Keywords: phraseology, somatismos, teeth, Galician language.

1. Introducción

1.1. Dentes e comunicación humana

Os animais comunícanse entre eles: as abellas, danzando; os elefantes, con sons infrasónicos; as baleas, con cantos simlicadentes; os bandos de paxaros e peixes, para se desprazaren sen que ningún bata con outro: todo isto implica que aí hai

Data de recepción 28/08/2010 Data de aceptación 28/09/2010

comunicación. Pero a comunicación animal non parece variar no espazo ou no tempo, ten un limitado repertorio de mensaxes e só parece referirse ó presente, nunca ó pasado nin ó futuro.

A comunicación humana, en cambio, está construída con palabras e as palabras descompóñense en moi poucos fonemas; pero con eses poucos fonemas o ser humano pode crear case infinitas mensaxes que se refiran ó presente, ó pasado, ó futuro; ó real e ó imaxinario; ó concreto ou ó abstracto; coa intención de dicir, de suxerir, de pedir, de impoñer pero tamén de fantasear, de pasa-lo tempo e mesmo de enganar. A comunicación humana é articulada e por iso é dunha complexidade case infinita.

A comunicación humana comparte coa animal o complemento de elementos xestuais pero aquí tamén o repertorio humano de elementos extralingüísticos como a mímica das mans e a expresión da cara parece tamén máis rico. A expresión da cara non só reforza o significado (ameaza, súplica ou hilaridade) senón que nalgún caso da expresión da cara depende o significado, cando unha mesma frase pode ser de sentido recto ou irónico. A cara é a que fai presente o contexto real en que está a fala-lo emisor.

Dentro da cara son moi importantes os músculos faciais, a expresión dos ollos e a expresión da boca. A boca, o principal elemento móbil do falante, non só é o órgano de produción da mensaxe oral senón que é o punto que concentra a atención de quen escoita por estar en constante movemento durante a fala. Repárese en que a voz sae por un punto da cara no que un óvalo móbil máis ou menos alongado formado por uns labios vermellos ten no seu interior un centro branco, tamén móbil e verticalmente estriado, que son os dentes. Este contraste de color e de liñas en continuo movemento atrae a atención¹ e moita xente, cando escoita, mira máis para a boca que para os ollos do interlocutor. E, ás veces, este centro branco que son os dentes aínda se constitúe en contorno dun segundo centro vermello: a lingua ou, nas gargalladas, o padal. A expresividade visual da boca é obra dos labios pero a visibilidade e a feitura dos dentes contribúen a atraer-la atención do interlocutor. Na boca, polo tanto, hai tres puntos de atención que por mobilidade e colorido centran a atención en rivalidade coa intensa expresión dos ollos. Di unha cantiga popular galega que *os dentes son a fror de toda cara*. Pero o máis importante é que, nalgúns casos, o significado dunha expresión fraseolóxica depende da levísima inclinación cara a arriba ou cara a abaixo do canto da boca ou comisura dos labios, como verá o lector.

Obviamente non se pode esaxera-la importancia comunicativa da mímica xestual, porque nós podemos acadar-la plenitude da comunicación humana sen ela, na comunicación escrita ou telefónica.

A dentamia, polo tanto, aínda que sexa realmente un elemento en si mesmo inerte, é, se ben se mira, parte concomitante da expresión. A intervención dos dentes na comunicación ten tres niveis. No primeiro –e máis alto– interveñen directamente na elaboración da mensaxe: na articulación dos fonemas dentais e, sobre todo, cando o seu *traque-traque* manifesta medo ou frío ou cando o seu renxer manifesta dor, ira ou

¹ Di a cantiga popular: *Tés un caravel na boca / e os dentes son as follañas, / e os teus ollos, meu amor, / inda han sere prendas miñas* (LIS1357).

ameaza. No segundo, máis frecuente, expresan e matizan o contorno emocional daquilo que dicimos e, por parte, a súa limpeza, fortaleza e harmonía engaden unha implícita credibilidade ó que se di: os dentes non son a condición dun líder pero poden reforzala. No terceiro, máis baixo pero máis frecuente, as súas características ou funcións orgánicas teñen formas propias de designación (colocacións, locucións, fórmulas, enunciados e paremias) ou mesmo convértense en fonte de metáforas que designan outras realidades. Deste terceiro nivel é do que fundamentalmente falarei aquí e adianto xa que todo o material que presentarei procede do Tesouro Fraseolóxico Galego que se elabora no Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades².

1.2. ¿Dentes ou dentes e moas?

Antes de entrar en detalles, debo lembrar que *dentes* son tódalas pezas dentarias, entre as que diferenciamos funcional e anatomicamente os incisivos, os canteiros, os premolares e os molares. En portugués é inusual a distinción entre dentes e moas: a *mó* en portugués é sempre a pedra do muíño ou a pedra de afiar: *mó*, co significado de dentes molares, é un simple localismo. En galego, en cambio, hoxe fálase de *dentes* e de *moas*; pero non sempre debeu de ser así, porque a fraseoloxía presenta un notorio desequilibrio entre a fraseoloxía dos dentes e a das moas (a proporción aproximada é de 80 a 20) e porque en moitos casos, para se referiren ós molares, os fraseoloxismos galegos falan tamén de *dentes*: *dente do xuízo*, *dente do siso* do mesmo xeito que falan do *dente do lume* (incisivo) ou de *dente de leite*³.

Esta diferenza entre galego e portugués ten o seu interese, porque o latín tampouco distinguía entre dentes e moas; todos eran dentes: iso si, ás moas Plinio chamáballes *dentes maxillares*; Xuvenal, *dentes molares*; e ás do xuízo Cicerón chamáballes *dentes genuini*. No latín medieval a palabra *mola* (da que procede a nosa *moa*) aínda non tiña o valor de peza dental. E no galego medieval tampouco encontro a palabra *moa* co valor de peza dental, nin sequera no *Libro de Alveytaria* do século XV. A aparición deste valor, que corresponde ó castelán *muela*, ó catalán *queixal*, ó francés *molaire* e ó italiano *molare* debe ser posterior e revela que, sobre a metáfora da moa do muíño, galego e castelán ampliaron o significado da palabra *mola*; que francés e italiano crearon o substantivo dende o adxectivo latino que testemuña Xuvenal (*molarem*); e que o catalán, en cambio, partiu da idea que expresan os *dentes maxillares* que testemuña Plinio.

É dubidoso que algunhas *moas* da fraseoloxía se refiran a pezas dentarias e non á moa do muíño e, así, non creo que se refira a pezas dentarias o refrán *Entre dúas moas molares nunca méta-los pulgares* (45703)⁴. Con todo, algunha paremia emparella as

² Desenvolvo as claves internas de localización de cada fraseoloxismo no final deste artigo, na epígrafe 8.

³ Do *dente cabeiro* falarei en 2.1.2.

⁴ Tampouco creo que sexa peza dentaria a *moa* da locución *entrar por ollo de moa* (“caer en graza, resultar simpático”); esta coido que se refire ó ollo da moa do muíño, que é o burato circular no centro da moa do muíño por onde entra o gran que cae da moega pola quenlla. Entre a moa, que rola, e o pé do muíño, que está quieto, o gran vaise esfarelando e sae, convertido en fariña e salvado, ó tremiñado ou piso do muíño. Lémbrese aquela cantiga popular *¡Quén me dera na Cruña, / anque fora nun camiño!, / ¡quén me dera as malas linguas / entre as moas do muiño!* (24402,0653). Esta cantiga fala de *moas de muíño* en plural, porque son varias as *malas linguas* e porque hai muíños duplos e mesmo triplos, para facer

moas dentarias coas moas do muíño: tal acontece co refrán que fala da inutilidade dunha boca sen dentamía: *A boca sin dentes e sin moas é como o muíño sin pé e sin roda*. Pero veremos en 2.2. refráns que falan de dor de moas, cousa que só se pode referir ás moas da boca.

1.3. Os dentes como referente pasivo ou activo

Os dentes interveñen na fraseoloxía como metáfora pasiva ou como metáfora activa. É unha distinción moi simple pero certa. No primeiro caso as imaxes describen os dentes, é dicir, falan exclusivamente de dentes: *dentes de rato*, *dente cabeiro*, *dente do siso*. Neste grupo entran tamén locucións coma *afiado coma os dentes do demo* (‘moi afiado’, xa que o demo sempre se pinta con dentes de golfoño); // *quentarlle ~ rarearlle os dentes* [a alguén] (‘golpealo fortemente na boca ata facerlle saltar algún dente, deixándollos máis raros ou espallados’); // *falar entre dentes* (‘rosmar, dicir algo sen pronuncialo con claridade e de maneira intelixible’). Nestes casos, fálase de dentes e das súas accións propias (morder, deixarse ver, modula-la fala) e os dentes son, en certa medida, metáfora pasiva.

Pola contra, noutros casos os dentes son metáfora activa doutra realidade: *vella sen dentes* é o vagalume ou Lampyrus noctiluca; // *vella con un dente* é a campá co seu único badal [*Unha vella con un dente chama a toda a xente* (21602)]; // *dar coa lingua nos dentes 2* é revelar un segredo (43220) (LLÓPIZ (1,5); // *te-la moa do siso* (‘ser prudente, comedido’); // *dente de allo* é cada unha das partes nas que se divide a cabeza do allo, separadas pola súa tea e casca particular e que funciona como amuleto; // *perder un dente o inverno* (tamén chamado *dente de san Vicente*) é perder forza, agresividade, como se verá en 3. Tempo meteorolóxico. Por último o refrán *Entre parentes non méta-los dentes* aconsella non entremeterse, non intervir no que a un non lle portén. En todos estes casos non se fala de dentes, fálase doutra realidade e, deste xeito, os dentes son metáfora activa.

2. Fraseoloxía dental pasiva

2.1. Fisioloxía

2.1.1. Dentición

A dentición ou progresiva aparición dos dentes chámase *nacer os dentes 1*; // *saí-los dentes ~ canteiros* [...vivía soilo na compañía dunha servidora tan vella na casa que xa nela lle naceran os dentes (LAMAS3). *Calai, non facer barullo, / que está durmindo o meu neno, / estanlle saíndo os dentes / porque aínda é moi pequeno* (LIS1368) ... *saíronlle os canteiros ó neno* (Ortelle). En 3. Experiencia veremos un segundo valor figurado de *nace-los dentes*.

simultaneamente varias moídas. Dito isto, non se entende moito como *entrar por ollo de moa* pode significar “resultar simpático, caer en gracia”: certamente [o gran] entra moi suavemente e polo sitio exacto pero o inmediato final é a trituración. Por falar da moa do muíño e non da moa da boca, prescindo tamén de locucións como *redondiño coma unha moa* (LLOPIZ 1/ 460); *redondo, redondiño coma a moa do muíño* (LLOPIZ 1/ 461); *redondiño como moa de muíño* (LOPTA2135); e tamén do tecnicismo *moa manual* que é o muíño chairro, que funciona co sistema máis antigo de moer: dúas pedras, unha grande e coa cara superior lisa e a outra máis pequena que roza contra ela machacando o gran (BAS22026).

2.1.2. Tipoloxía dos dentes: idade, posición, feitura e partes

Os primeiros dentes que lles saen ós nenos ou ós animais, e que lles acaban por caer para deixaren paso ós definitivos e de maior tamaño, chámanse *dentes da mama*, *dentes mamotes*, *dentes mamóns* ~ *mamois*, *dentes de* ~ *da teta*, *dentes de* ~ *do leite*. A denominación ten certo carácter hiperbólico no caso dos humanos porque é inusual que un neno siga mamando, cando xa ten dentes (*O neno ós seis meses asenta, ós sete endenta; ó ano é andante e ós dous é falante*); pero no caso dos bovinos estas denominacións son axeitadas, porque os máis dos becerros nacen xa cos oito dentes de leite e, en calquera caso, ó mes de vida xa están presentes tódolos incisivos. Cambiar estes dentes polos definitivos é *muda-los dentes*. No caso do gando vacún os segundos dentes chámanse *dentes da cerra* e esa acción denomínase *muda-los dentes* ou *pechala dentamia* que é cando xa os ten todos nados e ben xuntiños. Nestes animais a muda empeza entre os 18-24 meses e remata entre os catro ou cinco anos. O proceso é lento e isto permite coñecer a idade do animal polo estado dos seus dentes: por iso se di que bovinos e equinos *falan polos dentes*. Deste feito naceu o refrán *A caballo regalado non lle mires o dente* (16207) (44508) ~ *non se lle mira o dente* (16008). E da muda naceu o refrán *A zorra mudará de dentes, pero non de mentes* que ten o seu paralelo naquel que di *O lobo tira co pelo pero coas condicións, non* (24402.1419).

Os humanos, como direi, tamén *falamos polos dentes*, tanto na infancia coma na vellez, pero é pertinente a advertencia do refrán *O dente mente, a cana engana e na arruga non hai dúbida*. Salta ós ollos que, cando este refrán se fixou, xa había ortodoncia pero aínda non se estendera a cirurxía plástica.

A denominación dos dentes pola súa posición no arco dentario ten diferentes graos de imaxe. Os incisivos chámanse *dentes da frente* ~ *de diante* ~ *dianteiros* ~ *do lume da boca*: aluden estas denominacións á súa posición avanzada na porta da boca; *dentes do lume* ~ *dentes do lume da boca* é denominación característica da Terra Chá. Aínda que en Feás o *lume da boca* sexa simplemente o padal, o maxilar superior, e poderíase pensar que esta denominación é aplicable a tódolos dentes superiores, en realidade designa só os incisivos: parece pervivir aquí o primeiro dos significados figurados de *lumen* no latín medieval que era o de ‘fiestra, lugar por onde entra a luz na casa’, e a boca é como unha fiestra e, nela, os incisivos son os primeiros en recibiren a luz.

Os caninos, en cambio, xa inclúen unha metáfora na súa denominación aparentemente neutra: nos cans estes dentes son os máis visibles porque son meirandes cós outros e son tamén os máis agresivos cando morden a súa presa: é difícil ceibarse deles polo tamaño e pola curvatura cara ó interior da boca; no ser humano denomínanse *caíños*, forma patrimonial galega da palabra *canino* que tamén se aplica a plantas silvestres (*nabo caíño, uva caíña*); tamén se chaman *dentes cairos* ~ *canteiros* e por veces estes adxectivos substantivízanse.

Tamén existe o *dente cabeiro* pero aquí os nosos lexicógrafos discrepan. Uns, como o DRAG (1913-1928), Filgueira (1926), Franco Grande (1972) e Carré (1972) consideran que é a última peza do arco dentario (*moa do cabo, moa cabeira, moa caveira*, “muela del juicio”); pero outros, como Aníbal Otero (1949-1977), Ibáñez

(1956), Eladio Rodríguez (1958) e Constantino García (1985), defíneno como canteiro, “colmillo”, “dientes agudos que están al lado de los incisivos”⁵.

Os molares désígnanse só pola súa posición traseira: *dente de atrás*, *dente cabeiro* ~ *moa do cabo* ~ *moa cabeira*); algunha vez temos rexistrado *dente molar*. O uso da palabra *moa* é moito menor, como dixen; mesmo no refraneiro.

Os dentes inferiores denomínanse en xeral *dentes de baixo* ou *dentes queixales* por estaren inseridos na queixada ou maxilar inferior. Maticemos que Franco Grande os refire ós dentes do porco e que o Xerais os define como molares sen especificar se son superiores ou inferiores (XERAIS1302) (XERAIS2240).

*Dente do *xuicio* ~ *siso* (ou *moa do siso* e *moa do *xuicio*) é cada un dos catro que adoitan saír despois dos dezaioito anos en cada extremo da dentamía. Moitos galegos coidan que esta locución está construída sobre a crenza de que estes últimos molares tardan en nacer pero xa nunca máis caen, de modo que acompañarán o portador trala morte no xuízo ante o tribunal de Deus. Pero a realidade é que non todos morren con esas catro pezas dentarias e, por parte, a variante *dentes do siso* alude claramente ó pleno uso de razón, á sensatez que dan os anos. En 3. Prudencia verémo-los valores figurados que de aquí nacen.

Vello ~ *vella sen dentes 1*. Persoa desdentada por efecto da idade [*Papas quentes, á vella sin dentes* (210071343). *Tanta alegría mirando, / os vellos sin dentes rin, / e senten non te-las pernas / pra choutar e rebulir*”. (CUREN1)].

A denominación dos dentes polo seu tamaño deu a forma *dentes de cabalo 1* que designa os dentes longos pero ben feitos e aliñados. Outras denominacións como *dentes de chavella* ~ *chavelleiros* (ou simplemente *chavellos*) designan os dentes grandes, desproporcionados e mal feitos (RODGO2036): a imaxe latente é a da chavella que é unha caravilla ou pasador de madeira con que se agarran o temoeiro, o xugo e a cabezalla do carro de xeito que nada se mova ou balancee pero que é delgada e sobresae por riba do xugo. Falarei en 6.8. e en 7.1. de por qué os dentes longos teñen na fraseoloxía galega unha valoración negativa, polo menos na muller. Os dentes grandes compáranse tamén cos da loba, cos do demo, co puño dun paraugas e coa chavella do carro: *A miña comadrona largona ten os dentes coma os dunha loba* (45012).

Cando a feitura dos dentes é afiada, compáranse cos *da loba*, cos *do demo*, cos *de coello* e cos *da donicela*. [*A donicela éche coma un rato; tenche os dentes afiados coma navalliñas; se olla pra ti, bótache o airo e adoeces* (MENFER2,64)]; pero o paradigma son os do demo: *afiado coma os dentes do demo* [*As púas do pente (de aseda-lo liño) eran afiadas coma os dentes do demo* (MANDI1:417)].

Dente de lobo 1. ‘Dente moi pequeno, afiado e sen función, que aparece cando o cabalo ten 6 ou 9 meses, maiormente na parte superior da boca, ó lado do primeiro premolar nº 6. Adóitase extraelo, porque, cando se lle pon o bocado na boca ó cabalo, o contacto con este dente resúltalle irritante e o cabalo sacode a cabeza e rexeita o bocado’.

⁵ É posible que a denominación *cabeiro*, entendida como *do cabo*, nacesse por oposición a *dianteiro*; pero a moa *caveira*, que xa recolle Carré (1928-1931), podería levarnos ó concepto de dente cavo.

Véxase *dente de lobo* 2 en 3 Autoridade. **Ter dentes como unha loba**. Telos grandes, afiados e prensos. Úsase na adiviña da silveira e da serra ou tronzador [*¿Qué é unha cousiña, cousa, / longa, longa como unha sogá / e ten dentes como unha loba?*] (35501376).

Os **dentes de angazo** son os dentes longos e separados, coma os do angazo, que é unha especie de peite con oito ou dez dentes de madeira ou ferro e ben separados que se manexan cun mango longo e perpendicular. No gando vacún e cabalar o tamaño dos incisivos diferencia **dentes machos** e **dentes femias**: **macho** é o primeiro par de incisivos, sempre máis grande có segundo e terceiro par de incisivos (**femias**) que nestes animais sempre son máis pequenos.

Pola contra, **dentes de rato** son os dentes pequenos coma os de leite cando son moi pequenos e tamén separados. Os dentes pequenos tamén se comparan coas areas do sal [*Tiña-los dentes miúdos / com'as areas do sal / que relumbran en tu boca / com'a pedra do cristal* (SCHU6 / 2 / 581). *Tes os dentes tan pequenos / como areiñas de sal; / dende eiquí están parecendo / bocadiños de cristal* (LOREN22338)]. En 6.8. veremos qué crenzas estéticas latén aí. // **Dentes de mentireiro** son os dentes que están moi separados entre eles e detrás desta denominación está a crenza lúdica pero común (6.4.) de que por entre eles escápanlle as mentiras ó que os ten desa feita; // **dentes acabalados** son os que nacen cubrindo un pouco os normais; // **dentes arreñaados** son os que quedan moi ó descuberto ó falar ou ó rir.

Prescindimos aquí doutras unidades máis puramente terminolóxicas⁶.

A locución **ser un raigaña** significa 'ser persoa que, así polo baixiño, amola no veciño'. Para entende-la motivación temos que lembrar que **raigaña** é unha raíz pequeniña da moa que se arrinca e que despois produce unha dor fina (Ortelle).

2.1.3. Morder

A acción natural dos dentes, que é morder, exprésase en galego das seguintes maneiras: **botar ~ chantar ~ cincar ~ cravar ~ ferrar ~ fincar 1 ~ trinca-lo dente** [*O lobo que sempre persumía de forzado, cando falaba cua zorra, ferróulle os dentes e, pumba!* (PRIETO5128)]. **Ser sempre prudente para que non trinque un dente** (39011)].

Todos estes verbos admiten a forma pronominal **botarlle, chantarlle, cravarlle, ferrarlle, fincarlle o dente** [a algo / a alguén] [nalgunha parte] e tamén admiten o plural no obxecto directo **cinca-los dentes** e **chanta-los dentes**: **Os cans que máis ladran non son os que chantan os dentes**. [*Deixáchelo ir, aghora cíncalle os dentes no rabo* (RIVAS1053). *As moras e as xudías / sempre tiveron un defecto, / que pra fincarlles os dentes / hai que ablandalas primeiro* (LIS1357)].

⁶ Do tipo **branco do dente**, que é o esmalte que cobre a coroa dos dentes (RODGO1388) (CARRE4); // **bulbo dentario** é a parte branca do interior dos dentes (XERAIS1145); // **cova do dente** é o alvéolo do dente; // **polpa dentaria** (XERAIS2596); // **pasta de dentes** é a que usamos para lava-los dentes. [*Na casa usamos unha pasta de dentes que ten fluor* (RODAL645)]; // **dentadura postiza**. 'Prótese dental que substitúe total ou parcialmente un dos dous arcos dentarios.' [-;Carai!... N'esto non caía... Agora fágome de cargo que Saturio ten a dentadura postiza e... e craro está que do primeiro soplamos que lle dese faguítalla cisco. Vamos creánme que non o dixen con malicia (VIDALRO1207)].

Máis importante é que nalgúns está constatada a variación **chanta-los dentes** [en algo] ~ **chantarlle os dentes** [a algo]; // **ferra-los dentes** [en algo] ~ **ferrarlle os dentes** [a algo]; // **mete-lo dente** [en algo] ~ **meterlle o dente** [a algo] [Ai, que me comen as pulgas, / ai, que me chantan os dentes; / meniña, na túa cama / haiche unhas pulgas doentes (20309,31); ... coa fame ... metíall'o dente a aquela orella que me estaba levando os ollos (RODLO7171908). **Cando penses meter o dente en seguro, atoparás co duro** (RODGO2037)].

Outras posibilidades son **dar** ~ **pegar unha dentada** [a algo / a alguén] [en algunha parte] [Tanto enrabiscou ó can do tío Namesio, que empezou a correr, pra escapar dil, esbarrou, e caíu ó chau, entón o can deulle unha dentellada na orella, deixándolla presa soamente polo coiro (FERREAL105). ... entonces acordóuse do que lle dixera o cura, e mirou pra o altar donde estaba a Virxen, i, efectivamente, pareceulle que o neno que tiña estaba mirando pra el, i entonces, pegándolle unha dentada ao pan, díxolle: -¿Qué miras ti, ollos de rato? (FINGO1108)].

Acudir cos dentes é utiliza-lo último recurso dispoñible: **Quen máis non pode, cos dentes acode**.

A acción de morder dise **mordida** ou **dentada**: **Cala, cala, vai calando / cara de tuturutú, / que mataches a túa nai / cunha dentada no cu** (35133328). A forma de morder dise **a dentadas** e úsase cando se corta cos dentes ou se desfai unha cousa branda, ou se arrancan anacos dela (DRAG1054) [O amor dos burros entra a couces e a dentadas (RABA-GEG02065)].

2.1.3.1. Morder como ataque

Botarlle o dente ~ **os dentes** [a algo / a alguén] / **botarse a dentadas** [a alguén] / **botarse con dentes e poutas** [a ~ contra alguén] / **trabar** [en alguén] (**a dentelladas**) / **meterlle unha dentellada** [a alguén]. ‘Atacalo’.

[Unha mañá, nada máis sair fora un galo, botóulle o dente o bon zorro (FINGO1020). Ramil estaba que ardía e non fumeaba, e ideyas lle viñan de botarse á él á dentadas e facelo anacos; pero reflesionou que nada facía con aquilo (LOPFE2407). Soan as dúas da tarde. Pedro abre a porta e de súpeto comeza o segundo lance. A siña Filomena bótase con dentes e poutas contra o xenro, i el ponlle o lombo (RODCAS4202) Inda ben non se descuidan saltan detrás de algunha parede algús distes bichos, que estaban axexando escondidos, métenlle unha dentellada na gorxa a un aña ou ovella, e danlle media volta marchando con ela enriba do lombo (FERREAL137)].

Pero **morder** é un concepto que se utiliza con frecuencia na linguaxe erótica. Dese uso figurado falaremos en 3. Sexo.

2.1.3.2. Comer

En galego **darlle** [a algo que pode facer unha función] significa ‘facelo traballar’. E aínda que os dentes non comen, forman parte indispensable do proceso da comida; por esa razón a metonimia permite que varias das locucións anteriores como **dar(lle) ó dente** (LOPTA143 / LOPTA2037 / 41202,334), **dar(lle) que facer ós dentes** (LOPTA2037) ou **dar(lle) ás moas** teñan como segundo significado máis específico o de ‘comer,

alimentarse' [*Eu caséime aló enriba / e batín con boa xente; / a comenencia era boa / pro non hai que dar ó dente* (ALOMO2274). *Agora que estás de cura / has ter ben que dar ó dente, / soio che falta rozarte / co lombo contra as paredes* (ALOP1001). *Fai cerca de trinta horas que non damos ás moas* (MASMA248)]. Mecanismo semellante funciona en **meterlle o dente** [a algo] e no menos común **ferrarlle os dentes** [a algo] [-¿*Seica non che vén o sono? -Non; e decátome que será coa fame...se soupera, metíalle o dente a aquela orela que me estaba levando os ollos* (RODLO1259). *Un día atopou un poliño chamado 'Pinto' e metéulle o dente* (15212,91)]. *Morder* tamén se di *adentar* e, por iso, **pan adentado** é o pan encetado: del di o refrán que **Pan adentado non se pon na mesa** (RODGO3077).

Sinónimo de “comer” pero agora cunha sinestesia que lle atribúe ó dente a capacidade de ter sensacións que son propias doutras partes do corpo é a locución **dar gusto ó(s) dente(s)**: **darlle gusto ós dentes e máis á gorxa** [*aquela noite -como él dicía- era Noite Boa, e había que pasala ben, dándolle gusto aos dentes e máis á gorxa* (CARRE0191721)]. O refrán de Vilar de Ortelle, Pantón (23911218) **Dar gusto ó dente trae o laiar da xente** sintetiza o que hoxe din moitos médicos sobre os excesos (e sobre todo desequilibrios) na comida.

Curiosa é outra locución sinónima, **tirarlle un dente á laceira** (LLÓPIZ), porque expresa que se lle quitou potencia e forza e agresividade á fame ou laceira. Veremos outras UUFF que sitúan nos dentes a forza e a agresividade (3. Agresividade; 6.8.; 6.).

2.1.3.2.1. Apetito

Te-la dentamia ben disposta (LOPFE3274)], **te-los dentes afiados** (Ribadavia) (SOBREI092) e **medrarlle as moas** [a alguén] (MASMA222)] significan ‘ter apetito neste momento’. [*E o que máis e o que menos deu ben a entender que a dentamia a tiña ben disposta* (LOPFE3274)]. [*Son as doce da noite. D. Policarpio e máis a meiga están xuntos. O cocho cebón, está moi alegre. Bólenlle os ollos e médranlle as moas* (MASMA222)].

Afia-lo dente significa ‘prepararse para comer, despertárselle a un o apetito por calquera cousa’ (43220) ~ **afia-los dentes I** (Ortelle) (LOPTA2036). A primeira forma é común co portugués (SIMÕES010).

Ser alegría para os dentes [de alguén]. ‘Xerar expectativas de comer ben’ [*Abril frío e fornos quentes, alegría para os meus dentes*].

A fame é un elemento creativo, tamén na fraseoloxía dos dentes: pasar fame dise **folga-lo dente** e téñase presente que en galego *folgar* significa ‘non traballar’. Di así o refrán **Paxariño dormente, fólgach'o corpo, fólgach'o dente** (SACO2334). Tamén se di **aguzarlle os dentes a fame** [a alguén] [*Por un lado o frío e por outro a camiñata, a fame íalle aguzando os dentes a todos, e xa comezaban a degorar as sardiñas aballoadas e a bica apra da noite pasada* (VENTIN1025)]. *E foi á pena aguza-los dentes o lobo* (27001).

Traio aquí unha dúbida que arrastro dende o ano 2000, referida á problemática locución **chorarlle o dente**. Taboada Chivite dá de dúas maneiras diferentes un mesmo refrán que recolleu na Gudiña hai uns 80 anos: *Á boa fama ~ fame non lle chora o dente*.

Supoño que a forma correcta é a segunda (*fame*) e esta é a versión da nosa edición (Taboa2,50). Pero dende aquela quedame a dúbida se *o dente chora* (que é a lectio difficilior do ms. de Taboada) ou se alguén *lle chora ó dente*. Se quen *chora* é o dente estaríamos dicindo, mediante unha sinestesia, que “o dente está triste” e a frase non tería sentido, porque se emparellaría a *moita fame* precisamente con *non chorar*. Para entendelo, coído que temos que lembrar que un dos valores que na fraseoloxía ten o verbo *chorar* é o de ‘escatimar, taxar’, como se ve nestes exemplos: *Se hai que ghastar pra comer, non llo choro* (RIVAS1066). *A quen lle has dar a cea, non lle chores a merenda* (ZAMO026). Visto así, *non chorarlle* [alguén] [algo] *ó dente* podería significar ‘non taxa-la comida, comer’; e o refrán significaría que, cando hai moita fame, non se lle taxa a comida ó dente, é dicir, cómese moito sen reparar na calidade desa comida. Consulte con Rodríguez Cruz (33301), óptimo coñecedor do léxico e fraseoloxía de hoxe na Gudiña, e dime que o refrán hoxe alí é descoñecido pero que esta segunda é a versión correcta e ofréceme paralelos vivos⁷.

2.1.3.2.2. Comer moito

Ter dentes de frade 1 ~ non folgarlle o dente [a alguén] (LEIRAS1407) ~ *estar sempre dándolle ó dente* (LOPTA143) significan ‘comer moito; ser moi comedor, estar sempre comendo’. [*Anda ti, dentes de frade, / queixadas da miña besta, / nunca venciche batalla / nin tampouco vences esta* (SCHU5 / 2 / 133b)].

(*Ser*) *de bo(n) dente 1, ter bo dente, te-lo diaño no dente* significan ‘ter habitualmente bo apetito; ser persoa á que lle gusta toda clase de comida, comer de todo e moito; ser comellón, galdrumeiro, gorxón, larpeiro’ [(*Andrés éche de bo dente; non hai comida que lle chegue*) (*Déixate de cumprimentos, que xa sei que es de bon dente. Micaela...traí o queixo de Flandes, pan de molete e mais viño para Antón*) (LUGRI6). *É de bo dente, era dun dente que metía medo* (30403,125); *non creo que chegue esa comida que nesta casa somos todos de bo dente* (45776,0425)]. Son locucións moi comúns pero, ademais de aludiren á persoa que come en cantidade, teñen un segundo significado que se bifurca antiteticamente: para uns é ‘persoa que tamén lle val calquera cousa’, é dicir, que non repara na calidade do que come (Ortelle); para outros, en cambio, é o contrario, designa ‘persoa de gusto exquisito, que só se conforma con manxares de moita calidade’. Veremos máis casos de polisemia (*regaña-los dentes* 2.1.4.1.) pero aquí temos un caso de polisemia antitética coma o que veremos en *poñe-la denteira* (2.2.3.). Non son os primeiros casos cos que tropezo na fraseoloxía galega e nestes casos son elementos non fraseolóxicos, como a entoación, a mímica das mans ou da mirada, os que discriminan os valores semánticos. A loc. *ter boas aguzadeiras* significa ‘comer moito’ como persoa que para iso ten boa dentamía; pero en Vilar de Ortelle aplícanse máis ben a aquel que sabe usala ben, é dicir, que sabe buscar onde se come ben e barato (Ortelle). *Xente crecente ten o demo ~ diaño no dente 1* alude a que a xente nova precisa comer moito. Isto precisa unha explicación: *te-lo demo ~ diaño en* [o corpo ~ unha parte do corpo] é un fraseoloxismo ben documentado no uso oral e escrito que significa actuar dunha maneira esaxerada, incontrolada ou atoleirada. A variante máis frecuente é *te-lo demo no corpo* pero, por veces, especificase unha parte do corpo

⁷ *Prá boa fame non hai mal pan. Prá boa fame non hai pan duro. Boa é a fame que espera fartura.*

(*cabeza, soá, ventre, dente*) e entón a acción concrétase máis (*na cabeza* ‘estar tolo’; *na soá*, na medula espinal, é dicir no sistema nervioso central, significa ‘actuar con absoluto descontrol’; *no ventre* quere dicir que ‘o suxeito “parirá” co tempo efectos nocivos’; *no dente* ‘que realiza excesos na comida’. *Xaneiro quente leva o demo no dente*: este refrán afirma que un xaneiro non frío non realiza unha das súas funcións que é mata-la bichería nociva que se foi acumulando na terra e, pola contra, adianta indebidamente o inicio da xerminación e floración que, polos inevitables fríos que acabarán vindo nos meses posteriores, acabará queimándose e as plantas ese ano non producirán: en definitiva, xaneiro aborta, é dicir, “come” anticipadamente os froitos que no verán deberían alimenta-lo agricultor. Véxase 3. Perigoso.

Lémbrense tamén a loc. *chorarlle ó dente* e o refrán *Dar gusto ó dente trae o laiar da xente*, xa citados en 2.1.3.2.1. e en 2.1.3.2. respectivamente.

2.1.3.2.3. Comer pouco, petiscar, parar de comer por fartura

En cambio, *ser de mal dente* ~ *ser maldente* ~ *non ser de gran dente* designan ‘a persoa inapetente, mal comedora ou que é moi selectiva coas comidas’ (e neste caso conflúen semanticamente esta locución e maila anterior) [*É maldente, non come nada* (19608)].

‘Comer pouca cantidade nun caso concreto’, é dicir, *petiscar*, dise *comer á punta do dente* (18603) ~ *meter unha dentada* [a algo] (33301).

‘Pasar fame’ dise *estar a dente como égoa galega* ~ *facó galego* (LLÓPIZ 1,1528).

‘Parar de comer por saciedade’ dise *deixar polo dente* [unha comida] (LOPTA2104) ou *chegarlle co dente* [á comida] e tamén ‘aburrir un alimento de tanto comelo’ (40702) [*A todos pido igualmente / que cada un nas suas casas / coma e beba deica deixalo polo dente* (41227)]. Pero ‘modera-los hábitos alimenticios, iniciar unha dieta’ dise *sacarlle ó dente* [*¡Hai que sacarlle ó dente!*].

2.1.3.2.4. Modos de comer

Dar ó dente ~ *ós dentes* ten un terceiro significado de ‘comer sen falar e sen parar’ (RODGO2036) (XERAIS3172) (RODGO2014), o mesmo que ten *andar ós dentes* (49601). // *De mal dente* dise da persoa moi selectiva coas comidas (13025); // *comer a dente* significa ‘comer sen corta-la comida previamente co coitelo’ (Fondo de Vila: RIVAS1069). *Ter de gola o que non se ten de moa* refírese a que non lle senta mal comida ningunha. *O que non ten de moa, teno de gola* (20302). *A quen Deus non lle dá dentes, dálle gorxa* (13702,109). *Por cada dente que caía, medra a gorxa unha pulgada*].

2.1.4. Rir

Os dentes interveñen na risa e a acción de rir désígnase con colocacións como *abrir* ~ *arregañar* ~ *ensanchar* ~ *escachar* ~ *recachar* ~ *regaña-la moa* ou *o dente*. Todo significa ‘rir’ e as máis frecuentes son *escachar* ~ *regaña-la moa*, maiormente esta última, que pode alterna-la forma plural (*regaña-las moas*) [*a salta-lo porteliño / xa veu a Andrés de contado / regañando as moas rindo / xunt'on salgheiro deitado...*(SCHU5 / 2 / 66a)]. Tamén se di *recacha-la dentamia*. Vexamos algúns pormenores.

Abri-la moa é a máis simple pero non a máis usada: o significado está montado sobre o feito de facer visible a dentamía; // **escacha-la moa**, en cambio, coma **escachar a rir**, significa rir ás gargalladas e pode haber algo de onomatopea nesta colocación porque o verbo **escachar** significa crebar convertendo en anacos pequenos unha cousa dura que, ó romper, produce un estrépito que pode evoca-lo estrépito da gargallada; pero tamén se di do ruído que fai un líquido que ferve a cachón. Pero dos ourizos, cando regañan e deixan ver parte da castaña que teñen dentro, tamén se di que **escachan**; polo tanto pode non ter relación co ruído senón coa ruptura do que estaba cerrado.

En cambio, **rir por entre os dentes** significa ‘rir con ironía ou retranca’ [*E ao decer isto o Mestre ríase por antre os dentes, con rir prosmeiro, mentres San Pedro rosmaba non sei que rosario que non cheiraba moito a santidade* (VENTIN1116)].

2.1.4.1. **regaña-los dentes**

Regaña-lo dente ~ os dentes ~ a moa merece unhas liñas específicas.

Unha **regaña** é un substantivo galego que designa calquera fenda, fisura ou abertura longa e estreita nun corpo sólido. Hai moitas **regañas**, polo tanto. Unha das **regañas** máis coñecidas é a **regaña** dos ourizos dos castiñeiros que no outono deixan ver un pouco da casca brillante da castaña que teñen no interior. Podería ser que esa fose a **regaña** orixinal e que, metaforicamente, pasase a chamarse **regaña** a que fai a boca deixando ve-los dentes; e tódalas outras **regañas** que se lle parecen ou que a evocan. É a miña hipótese. En calquera caso o DRAE non rexistra a existencia en castelán do substantivo **regaña**.

Do substantivo **regaña** deriva o verbo **regañar** e así **regañan os ourizos das castañas** e os animais, incluído o home, **regañan o dente ~ a moa**, é dicir, ‘abren unha fenda na cara que fai visibles os dentes’. Os animais fano en sinal de ameaza pero o home, sempre máis expresivo, faino por ira, ameaza, dor pero tamén por esa cousa tan complexa que é a hilaridade, sorrindo. Ben mirado, os dentes deixámoslos ver parcialmente xa cando falamos; pero, cando rimos ou sufrimos moito, deixamos ve-los dentes de atrás ou moas e, se cadra, é por iso polo que que ‘rir’ se di en galego **regaña-la moa** máis frecuentemente do que **regaña-lo dente**. Realmente é nesta colocación onde o uso da palabra **moa** é máis frecuente en galego. *Ao pasar o Pasadeiro / xa vén o Andrés de contado, / regañando a moa e rindo / tras dun salgueiro deitado* (30402,062).

A acción de deixar ve-los dentes é moi expresiva pero o seu significado é polivalente, como di esta cantiga popular: *Teño unha moza en Ourense / que ela bonita non é / que cando arregaña os dentes / non sei se ela ri ou me quere morder*. Neste caso a acción é ambigua. Da ambigüidade do feito e, consecuentemente, do significado da colocación, é boa mostra o final daquel conto no que un raposo ataca un galiñeiro e os cans e os gatos todos da aldea sáenlle ó encontro e córreno e cázano e mátanos; e o raposo morto queda, como é nel característico, con dentes regañados; e, nisto, un gato dende un alto, xa aliviado pero aínda con medo, preguntalle **Ou, milmañas ¿ti ris ou regañas?**

2.1.4.1.1. ‘A risa feliz e de indisimulado afecto’ é o valor primeiro, tal como se ve nestas cantigas da tradición oral: *A do ramo no xustillo / tenme o grave inconveniente / que cando ve o seu galanhe / logo ll’arregaña o dente. / Logo lle arregaña o dente / e*

si o fai ten gran razónhe / porque o seu galán é mozo / de moi nobre condiciónhe (44254).

2.1.4.1.2. ‘A risa burlona e sarcástica’ é a que aparece nestoutras cantigas: *Hai no inferno unha festa, / que a fan os escribanos; / o demo toca na gaita / cos dentes arregañados* (BLADO1000). Este valor secundario de burla compárteco con **rir entre dentes**. Dise tamén que **regaña o dente** aquel que ‘ri ou sorrí sen motivo’ (24002/008).

2.1.4.1.3. Un dos valores máis comúns de **regaña-lo(s) dente(s)** (e dos sinónimos **ensinarlle ~ mostrarlle os dentes** [a alguén]) é o ‘de poñerlle mala cara en sinal de frontal desacordo, de decidida oposición, de reprensión’ [*O pai regañoulle os dentes e o rapás parou pra atrás e rectificou* (43210) (FONSECA185b) ... *ó xuncras do pai meteusélle na chola que a súa filla non me queira; sempre que me ve arregaña os dentes com’un can de palleiro* (GAITA31038604)]. *Neste momento o can levantouse polo aire, cos dentes arregañados cara a mín e batendo as súas patas contra o meu peito* (45500). Este valor de reprensión, común co portugués e co castelán, e que existe OI (**regañarlle os dentes** [a alguén]), podería estar na orixe do subst. **regañadura** (‘reprensión’) [*cunha puñada nas costelas, ou simplemente unha regañadura de dentes, facíao vir á razón* (GARBA2039)]. Fronte á polisemia galega dos fraseoloxismos con **regañar**, o castelán só coñece ese valor de ‘reprensión, de decidida oposición e de frustración’ para o verbo **regañar**, que considera préstamo portugués [Cf. port. *regañar* (sic)], coma noutros casos de coincidencia co galego, coma se o portugués tivese máis contacto co castelán có que tivo e ten co galego.

2.1.4.1.4. Outro valor é o de ‘desafío ou o de ameaza, implícita pero visible, da inminente agresión física (43210) para facerse respectar’ (RODGO2036) [*Enfadeime con Xacoba / e mostreille ben os dentes, / pro cando mais llos mostraba / doume cun fungueiro neles* (NOVOCOS611909) (Ortelle)]. *Unha vez era un rapaz e iba salir òn fiandón de noite, y-a mai díxolle que non salise, que de noite andaban cousa malas polos camiños, que lle había de salir o *deablo cunhos dentes regañados e mui grandes* (23008). *Miña sogra morreu onte, / xa poudo morrer hai anos, / ¡vai boa de me pór medo / cos dentes arregañados!* (24402,0062)]. A regañadura é previa pero tamén simultánea da agresión física. *Arregañádo-los dentes, / us cos outros agarrados, / revoltos e enfurruñados, / semellan a cans doentes* (CUREN581). Que **regaña-los dentes** teña, tamén, o valor de ‘ensina-los dentes ameazando’ podería xustificarse entendendo por dentes os dentes cañños ou canteiros. É curioso que neste valor sexa sinónimo de **poñer cara de ferreiro**. Nótese que o ameazado tamén regaña os dentes, preparándose para responder ó desafío: di un refrán que **O que teña medo que se meta no cortello, e o que sexa valente que regañe o dente** (27003,117): aconsella este refrán reaccionar con audacia ós problemas.

2.1.4.1.5. Cando a propia forza para responder é inferior á forza da ameaza, prodúcese a frustración⁸. Coido que debe de ser un xesto universal o de regaña-los dentes cando

⁸ A loc. adv. **a regañadentes** (‘á forza, por non poder evitalo; con repugnancia, contra gusto, amosando disgusto’) rexístrase no uso en Vilar de Ortelle (Pantón), entre outros lugares, ten algunha presenza en textos literarios e figura mesmo no dicionario de Eladio Rodríguez (s.v. *dente*) pero non a encontro nin en refráns nin en cantigas de tradición oral. Hoxe os dicionarios galegos non anotan esta loc. por considerala

fallamos na consecución de algo que parecía conseguido [*regañáche-los dentes cando che chamaron a atención e a cousa parou para atrás e tiveches que rectificas* (43210) (FONSECA185). *Eu caseime na Alleira / contra gusto dos parentes; / a muller era bonita: / non hai que regañar os dentes* (BLADO3408)]. *Vandes vendo as de perder / e queréndelo deixar; / ide quedando, meniñas, / cos dentes a regañar.*

2.1.4.1.6. Tamén se regañan os dentes por fame [... *un pobre por máis que-auñe, / y-a traballar se-esgarduñe, / de fame os dentes regaña* (5ASTUR,706)].

2.1.4.1.7. Próximos ó valor anterior están o ‘da dor’, porque o sufrimento tamén nos fai regaña-los dentes [*Dobrouse ragañando os dentes coa dor* (IGLEAR033)] e tamén o valor de ‘chorimicar’ que tamén ten a loc. **regaña-la moa** (45789,099).

2.1.4.1.8. O oitavo valor é o ‘da vellez’, por ser xesto que os achaques fan aparecer con moita frecuencia no rostro dos vellos, cousa que o cantigueiro humoristicamente tamén aplica ós animais: *la burra de vella / regañab'os dentes / i os carallos grandes / son prós seus parentes / ai si miña burra vella / ai si miña compañeira ...* (SCHU1 / 2 / 279f).

2.1.4.1.9. O último valor é o ‘da expresión da morte’ [*O burro morreu, / requichou os dentes / e díxolle adeus / a tódolos presentes* (LOREN21607)]. **¡Regañou a moa!** (ZAMO217)]. É polo tanto normal que **estar cos dentes regañados** signifique ‘estar morto’ neste contexto: *Cando voltou a muller e foi á corte, viu como o seu porco estaba cos dentes regañados, entón díxolle: ‘Meu porquiño, xa te ris, estás ledo porque eu cheguei’. Pero ela non se decatara de que o porco estaba morto de fame* (45746). *Iapunten, señores, / en papel marelo / que morreu a vaca / do Manuel do Guelfo / ai si, do Manuel do Guelfo / io Manuel do Guelfo / choraba por ela / iadiós miña vaca / miña vaca vella / ai si miña vaca vella / ia vaca de morta / regañab'os dentes / iadiós meus cuñaos* (SCHU1 / 2 / 279a).

Recacha-la moa merece un pequeno comentario, aínda sendo case sinónimo de **regañar**. O verbo **recachar** significa tamén abrir unha fenda; pero tamén levantar (*recacha-lo rabo*) e, sobre todo, levantar algo que ou deixa á vista o que habitualmente se oculta (*recacha-la saía*) ou deixa ver algo máis do habitual (*recacha-los ollos*). Cando un ri, os beizos estíranse cara a atrás deixando ve-las moas e o canto da boca ou comisura labial elévase; cando un chora tamén ensina as moas, pero nese caso o canto da boca desprázase cara a abaixo. A loc. **recacha-la moa** expresa ben esa acción de ensinar dentes e moas incluíndo a elevación do canto da boca.

Como se ve, parece haber un código non escrito que define se un **regaña os dentes** por risa feliz, por risa burlona, por desacordo, repreensión, ameaza, frustración, fame, dor, vellez ou morte. O mesmo se diga das colocacións **regaña-lo dente**, **requicha-los dentes** ou **ensina-los dentes**. Eu non sabería describir ese código pero na práctica tódolos falantes nativos sabemos descodificalo, polo contexto (contexto incluso

castelanismo pero a prioridade e a polisemia das palabras galegas *regaña* e *regañar* fanme dubidar de que esa consideración sexa correcta. Nótese que o castelán admite a loc. *a regañadientes* pero, dende o séc. XIV, non usa o previo **regañar los dientes*. Sería interesante analizar algún día cantos préstamos galegos ó castelán acabaron paradoxalmente considerándose castelanismos en galego, porque o galego, por diferenciación espontánea, desenvolveu máis o uso dun sinónimo léxico ou fraseolóxico.

extralingüístico) no que o significado resulta transformado por levísimos matices na elevación ou na baixada do canto da boca ou comisura dos labios, pola expresión da cara, pola mímica ou polo contexto lingüístico. De feito, como se ve, **regaña-los dentes** pode significar rir pero tamén outras cousas antitéticas ou incompatibles. Pero nese código debe de haber mesmo algo universal, porque todos sabemos interpreta-la característica regañadura de dentes do adestrador Fabio Capello, como un xesto de frustración, cando un dos seus xogadores falla un gol que parecía estar conseguido.

2.1.4.2. Seriedade

Non mostra-los dentes. ‘Manterse serio, non rir’. Común co portugués (SIMÕES292). A loc. **non se lle veren os dentes** [a alguén] significa ‘ser persoa moi seria’ [*Non se lle ven os dentes* (20301). *Non foi a ningunha das festas que organizamos nin fala moito. Miña nai di que é unha persoa á que non se lle ven os dentes* (43317,0429)].

2.1.5. Fricción ruidosa en sinal de cólera ou ameaza

Non é usual en galego usar un substantivo para expresa-la acción de apreta-los dentes e facelos renxer uns contra outros por tensión, concentración no esforzo, ira, rabia ou desesperación. Habíao en latín: era o *stridor dentium*. Pero en galego para iso dispoñemos das colocacións **apretar ~ estarruñar ~ fremer ~ renchar ~ rencher ~ renxer ~ retrincar ~ rillar⁹ ~ retrincar ~ richar ~ rinchar ~ roer ~ taniscar ~ tarriscar ~ tarruscar ~ trincar ~ turrusca-los dentes** [*Eu ben vin estar o moucho / no máis alto do penedo, / anque me rinches o dente, / moucho, non che teño medo* (30402,212). *Entra, guapo, si o eres / non te temas á valente; / home para min non és / anque retrinques os dentes* (PERZBA3124). *Os outros berraron: ‘¡Máis!’ Trinquei os dentes e sentín que me baixaban as bágoas polos ollos e que non vía* (CASARI,15). *O cativo triscaba os dentes cando durmía* (DRAG31165) (13201) *En Cambas témola fama dos homes mais valentós, / en Cambas témola fama dos homes mais valentós, / dos homes mais valentós, / unhos cantan e outros choran, e outros retrincan os dentes* (15001)].

A forma máis común parece ser **rincha-los dentes**; pero as máis expresivas poida que sexan **roe-los dentes** e **rilla-los dentes** porque expresan que son os dentes os que reciprocamente se morden; **andaba roendo os dentes** quere dicir ‘estaba furioso’ (44002). Algunhas como **renxe-los dentes** admiten a transformación do OD *dentes* en S [*Renxíanlle os dentes, como si foran os de unha serra que estiveran limando, por non coller diante á seu primo o d’Ulloa* (LOPFE1315)]¹⁰.

Dar lume cos dentes I ~ facer chatolas cos dentes I ~ facer lume cos dentes expresan o mesmo aludindo hiperbolicamente a que os dentes son coma pedras que, cando chocan, producen chispas [*O cura recebeuno de punta. Seique lle avisaran a visita do señor Bispo i estaba encornado... O señor abade facía chatolas cos dentes* (RODCAS4043)].

A forma **toca-los dentes I** parece a menos evidente pero esta primeira acepción de **tocar**¹¹ pode te-lo valor de ‘renxer por rabia’, como se ve observando estas dúas

⁹ En portugués *rilar* [*Ele ficou tão irritado, tão irado, que até lhe rilavam os dentes de raiva, de ira* (CARVALHO4144)].

¹⁰ Véxase *batérselle os dentes* [a alguén] no apartado 2.1.6.

¹¹ Verémo-la segunda acepción na epígrafe seguinte 2.1.6.

variantes da mesma cantiga: *Cando dous queren a unha / e os dous están presentes, / un está tocando os beizos / e o outro tocando os dentes* (23911021)¹².

2.1.6. Ruído producido polo frío ou o medo

O tremelique dental, consecuencia do frío ou do medo, désígnase en galego cun substantivo onomatopéico: o **triquetraque** [*A túa porta me tes / trique-traque cos meus dentes; / outros metidos na cama / coas túas pernas quentes* (BLADO3359)]. Como acción verbal no Caurel din *bracuñar*, pero é máis común un destes fraseoloxismos: **abater ~ bater ~ cantar ~ castanexar ~ castañear ~ chavear ~ fremer ~ martabalea ~ toca-los dentes 2** ou ben **dar dente con dente** e **facer chatolas cos dentes 2**. Tamén se di **dar dente con dente** e **bater dente con dente**: [*¡Probiño! batía os dentes* (ZAMO205); *o vento bruaba e a xiada facia bate-los dentes co frío* (VENTIN1133). *Na súa toqueira, o papai da meniña embrullábase en cobertores e daba dente con dente* (MENFER2,97) (XERAIS2240). *Metida na tulla daba dente con dente de frío e de medo* (ROME138) (*De ves en cando o coitado / sin darse conta, estremécese, / arripiáselle o corpo / e bate dente con dente* (CUREN1). *Ti estas na tua camiña / mui arroupada e mui quente, / e eu estou á túa porta / batindo dente con dente* (16106). *Tiña o pucho no chau pra que botase / a esmola quen quixer; de punta os pelos, / arrepiado o corpo coa xiada, / batía os dentes que era pena velo* (CUREN1)]. En tódolos casos é a persoa a que abate ou bate os dentes pero o acto é involuntario e por iso é posible unha transformación que converte os dentes en suxeito **bátenselle os dentes** ou **cántanlle** [a alguén]. O uso do singular **bate-lo dente** existe en galego pero é moito menor do que en portugués // **bate-los dentes** convértese en **batérselle os dentes** [a alguén], e esta variación expresa moi ben o feito de que este bater é involuntario: é, polo tanto, unha variación máis motivada cá que vimos na epígrafe anterior referida a *renxerlle os dentes* [a alguén]. // **Toca-los dentes** está construída sobre a imaxe dos dentes como instrumento musical de percusión. Todas son de uso común. Máis locais son **tabatexar cos dentes** e **freme-los dentes**.

De **facen chatolas cos dentes 2** quero dicir unha palabra, porque ten unha motivación diferente da primeira acepción vista en 2.1.5. Se alí a imaxe subxacente era a das chispas que saltan do choque de dúas pedras, aquí é o repenique sonoro e característico que producen os cravos de ferro de cabeza redonda e grande (chamados **chatolas** ou **chapas**) que reforzan o piso dos zocos tradicionais galegos ó camiñar con eles sobre madeira e, sobre todo, sobre pedra. Quen teña camiñado con aqueles zocos comprende que a fricción dos dentes imítalle moito ó ruído das chatolas contra as pedras. Quen non teña experiencia dese calzado galego, común ata mediados do século XX, encontrará inmotivada esta locución polisémica. Os dous valores están recollidos na definición de Noriega Varela “**Facen chatolas cos dentes**, darse a perros, o ponerse hecho un demonio, y también estar abubiano o aterentando con el frío”.

2.1.7. Falar

Aínda que os dentes non parecen intervir no acto da fala, unha locución galega moi popular describe perfectamente a realización dos fonemas dentais: **dar coa lingua nos dentes 1** significa precisamente ‘falar’ (21312,5). Esta é unha de tantas preciosas

¹² Véxase tamén *Cando dous queren a unha / e atópanse os dous presentes, / un deles apreta os beizos / e outro *rechina os dentes* (LIS1357).

observacións coas que o falante iletrado sorprende a quen o estuda sen prexuízos: neste caso, por utilizar algo moi preciso coa naturalidade do experto pero coa aparencia humilde de quen non sabe o que di.

2.1.7.1. Falar baixo

Non acaban aquí as sorpresas. O falante anónimo creou e usa expresións que de novo revelan esa capacidade de observar e de fixar na fala esas observacións. A loc. adv. *entre dentes* pode ter diferentes valores segundo o verbo que acompañe.

1. Cos verba dicendi (*falar, dicir, rosmar, fungar, rezar, repetir...*) significa ‘falar polo baixo, para un mesmo, a media voz, sen pronuncialo con claridade de xeito que os outros non entendan o que un di’. *Pouquiño a pouco os ollos fóronsele pechando, / doññas acendidas na lus dun puro amor, / i á Virxen entre dentes unha oración rezando, / quedouse adormecida nun sono encantador* (CUREN1). *Cando algo non lle gusta, fala entre dentes* (RODAL303). *Eu anqu’ estaba calado / decia por entr’os dentes / e medio entre murmurando: / “¡Ah treidor!”* (GOMEZFE4). *Cando te miro Sabela / Camín de Paradanova / quedo decindo entre dentes / ahí van as estrelas todas. // Parvo a tal escándalo, / Dios dixo entre dentes: / Si ch’esto é xusticia / Q’o demo me leve* (CUREN2100). Véxase o que queda dito en 1.3.

2. Co verbo *rir*, en cambio, e tal como dixer en 2.1.4.1.2., matiza que a risa é máis ben burla e sarcasmo que alegría (43220). Cos verbos *coller* ou *ter* significa ‘odiar’, como direi en 3. Inimizade.

2.1.7.2. Calar

O contrario de falar é calar, e dise *mete-la lingua entre os dentes* como veremos en 3. Discreción. Xoga aí o concepto de lingua como muralla.

2.2. Patoloxía

Nunha cultura rural, na que a odontoloxía se limitaba a extraer pezas irremediabilmente deterioradas, é natural que os odontólogos tivesen a denominación, certamente despectiva, de *tiradentes* (IBAÑEZ108) coma en castelán *sacamuélas*. Mesmo así, a cultura popular que espella o refraneiro ofrece algúns consellos propios da medicina preventiva: non comer moito e non comer comidas moi condimentadas (*Dar gusto ó dente trae o laiar da xente*), non tomar comidas nin bebidas moi quentes ou moi frías (*Non cóma-la bica quente que che cae o dente. O cachelo pró dente, nin frío nin quente. ¿Quen levou os meus dentes? -A auga fría e as patacas quentes*). Tódolos odontólogos ratifican a oportunidade destas paremias.

Pero só encontrei unha referencia á indispensable hixiene bucal tralas comidas, que veremos en 3. Desacordo: *¡Vai lava-los dentes!* coa variante *¡Vai lava-la boca!* Esta sorprendente lagoa fraseolóxica é un retrato dos hábitos sociais do mundo tradicional galego.

Pero vexamos algunhas cousas máis simples. A sucidade dos dentes ten unha referencia proverbial nos zapateiros e nos facos. Nos zapateiros de antes, pola cantidade de veces que tiñan que pasar polos dentes as tiras de coiro: *te-los dentes negros ~ mouros de*

tirar pola correa [A muller d'o zapateiro, / por ben bonita que sea, / nunca deixa de tirar / cos dentes pola correa (PERZBA2052). A muller do zapateiro / por ben bonita que sea / ha de te-los dentes negros ~mouros / de tirar pola correa (SCHU1 / 2 / 447d) (RICO036)]. Nos facos, é dicir, nos cabalos de pouca saúde, a sucidade tamén é moi característica e por iso se fala de **te-los dentes negros coma un faco** [Esa debe fumar moito que ten os dentes negros coma un faco (18603)].

A **pedra dos dentes** é o sarrío, esa substancia calcárea, tamén chamada *podrico* ou *trobas*, que se adhire ó esmalte dos dentes. Dise que os dentes **collen pedra** cando a dentamía se enche de sarrío; aínda que o P. Crespo coloque esta col. na voz *caries* (CRESPO1264), coído que non se refire á carie (efecto) senón ó sarrío (causa).

A carie denomínase **buraco dun dente ~ moa**. A primeira vista o **buraco dun dente** podería se-lo espazo que deixou na dentamía un dente que caíu, porque de algo comestible que resulta escaso ou que é moi pequeno dise que **non chega (nin) para tapa-lo buraco dun dente** [Bótame máis un anaquiño de torta que o que me botaches antes non me chegou nin para tapar o buraco dun dente (40108,0128)]. Pero hai outra locución complementaria que parece máis explícita **non tapar nin un buraco dunha moa furada** [iste anaquiño que nos puxeron non tapa nin un buraciño dunha moa furada (FERREAL198)]. Esta locución parécese unha hipérbole doutra máis común **non chegarlle nin á moa do cabo** ('ser escasa a comida ou a bebida que se ofrece ou de que se dispón'). Úsase tamén para dicirlló ó que invita a un viño ou a unha copa coa intención de que se repita (Ortelle). [No-nos chega pr'on dente (PEREDA33Verfín)]. **Non haber para un dente** significa 'haber moita necesidade nunha casa' (RODGO2036). Relacionado coa carie está o **escarvadamente**, instrumento pequeno, normalmente de madeira, que se usa para picar alimentos ou para limpa-los restos de comida que quedan entre os dentes [Colleu a oliva cun escarvadamente (RODAL379)].

Dentes abalados son os que se moven (24002 / 008) e **dentes acabalados** son os que están mal implantados recubrindo un chisco os normais (RODGO2036).

A fraseoloxía fala da dor de dentes e de moas: **doerlle os dentes** [a alguén] **1** significa 'ter dor e estar indisposto': **O que lle doia o dente, que acuda á dentucia** (22714) ~ **que o leve a dentuza 1**. Direi en 3. Necesidade un segundo valor metafórico. Pero, como dixen en 1.2., a fraseoloxía galega tamén fala da dor de moas: **Moa doendo, home adoecendo** (23911308). **O que padeza das moas que acuda dentuza. O que lle doa a moa, que a escaravelle** (23901,192) **Ó que lle doe a moa, de escaravellar xa el se encargará** (23911315). **O que lle doe a moa, que escaravelle. Quen lle doi o dente, vai ó escabente**. Nesta variante do refrán sorprende a presenza dunha palabra única (*escabente*) que parece designa-lo odontólogo; e sorprende porque procede do verbo latino *scabēre* que significa 'escarvar, raspar'. Unha vez máis as paremias son reserva de palabras infrecuentes. Con todo, no medieval *Libro de Alveytaria* (4v) dise *...ataa que o caualllo aia çinquo anos, et enton aia todos llos dentes mudados; et os dentes asy mudados, deuelle tirar en tempo de mullura et conuinyuelmente quatro dentes da queixada de juso, dous de hũa parte et dous da outra, os quaes dentes chaman*

*eescaues et som contraryos a os mosos do freo*¹³. A presenza da dor de moas está viva tamén no cantigueiro popular: *As mulleres que son boas / Dios lles dé boa fortuna, / sarna con dolor de moas / e bos graus pola cintura* (PERZBA2242). *O que lle doía a moa, que a bote fóra* (RODGO2128) (ALOMO317). Se neste caso o remedio é visita-lo dentista, no mundo rural era lóxico que houbera outros remedios máis accesibles: *Si che doen as moas, ráscaas con ortigas* (45212). *Sarna con dor de moas, ortigas pola cintura* (CARU29121888). *Si che doen as moas, frátaas con vinagre e allo*. En definitiva os remedios populares son escaravella-la picadura para limpala, vinagre, allo, ortigas e finalmente extirpala. Na fraseoloxía popular non aparecen aínda as terapias que rematan na endodoncia ou na prótese dental ou *dentes postizos* (24002 / 008).

Como vimos vendo, en certas paremias danse os dous niveis de significación: o recto ou pasivo e mailo metafórico ou activo. Cando fale da fraseoloxía dental activa (3. Remedio), verase que *O que lle doi o dente, que o leve a dentuza ~ O que padeza das moas que acuda dentuza 1* teñen un segundo significado.

Se a hixiene dental non parece un compromiso do refraneiro galego, a perda dos dentes si que ten consideración claramente negativa e disto falarei en 3. Fealdade. Estar *sen dentes* significa obviamente ‘carecer deles’ (17007,056) pero é tamén sinónimo de fealdade [*Unha muller coma a miña / deuma Dios, ninguén a ten, / é negra coma a ferruxe / nin siquera dentes ten* (LIS1357)] ou de vellez (*vella sen dentes*) ou dunha mocidade estragada [*Chégat'ala no'me tentes, / non poden ve-los meus ollos / mozos solteiros sin dentes* (BLADO1502) *A miña filla, Farruco, / é moi mala pa casar, / sólo ten corenta anos / e pódese destragar. / / ;Alabado sea *Dios / o que di a miña soghra, / non queres casa-la filla, / e xa non ten dentes nin moas* (45515,37)]. Como xa se viu, tamén é específico da profesión de zapateiro [*Subín a costa de Bansas / cun sapateiro cativo / non tiña dentes nin moas / de tirar polo curtido* (SCHU4 / 2 / 470)]. Anotarei por último aquí o wellerismo *Nin teño dentes nin moas pra roe-las queiroas -dixo a vaca* (18401,186), fragmento proverbial dun relato de tradición oral para min xa perdido.

2.2.1. Odontoterapia

A carie produce un movemento instintivo que xa detectaran os antigos romanos *Lingua currit ubi dens dolet* e representa unha observación moi certa na realidade, no sentido recto: *Sempre vai a lengua a onde doe a moa*, pero ten un segundo sentido metafórico, que xa non forma parte da fraseoloxía dental activa e que veremos en 3. Crítica.

Os remedios que a tradición popular galega condensa no refraneiro para as caries ou infeccións son algúns analxésicos (*Cando doe o dente, enxágoes con augardente; canto máis, mellor, e con augardente quente. Si che doen as moas, ráscaas con*

¹³ É sabido que os cabalos nacen sen dentes, que ós 3 anos empezan a mudalos e que ós 5 xa *cerran a boca* (completan a dentición definitiva). É ós 5 anos cando ó cabalo lle nace o canteiro. Entre o canteiro e o primeiro premolar hai un espazo no que se coloca o freo. Hoxe, en principio, ós cabalos non se lles tira dente ningún, non sendo que, por unha malformación, provoquen molestias graves ou inflúan no mal comportamento do animal; pero tampouco lles chaman *escaves* nin *escaventes* senón *dentes de lobo*. Trátase de dentes que non encaixan perfectamente co oposto (que non teñan parella arriba ou abaixo) e, como non tocan nel, medran en pico, tocando na encía inferior ou superior producindo molestias que se agravan ó poñerlle o freo e alteran gravemente o comportamento do animal. Os veterinarios liman estes dentes de lobo ou extráenos. En calquera caso, tenden a desaparecer.

ortigas. Si che doen as moas, frétaas con vinagre, allo e canela) ou, directamente, a extracción da peza deteriorada (*A quen lle doan os dentes que acuda á dentuza. Cando doe a moa, o mellor é saca-la pra fóra. O que lle doe a moa, que a bote fóra*).

O resultado é unha boca en boa parte inútil: *A boca sen dentes e sen moas é como o muíño sin pé e sin roda*.

2.2.2. Golpes

Dentro da patoloxía dentaria entran os golpes que poden deteriora-la dentamía.

Andarlle cos dentes [a alguén], **darlle un lapadentes** [a alguén] (21312,6) ou **quentarlle as moas** [a alguén] é golpealo na cara [Sempre foches un badúa, / sempre andas tocando a choca, / mentras non che anden cos dentes, / non has saber cala-la boca (LIS1357); E meo pai que estaba cerca, / pra quentarme ben as moas, / deume sete bofetadas: / derriba del mel filloas (19601)]. As tres locucións designan un golpe forte na cara, que pode producir dor de dentes ou mesmo sangue na boca; pero un golpe especialmente violento que efectivamente faga saltar unha ou varias pezas dentarias dise **quitarlle as moas** (RODGO3219) ou **rarearlle os dentes** [a alguén] (LOPTA153) (LOPTA2094). Excepcionalmente oímos **arrincarlle a seco tódolos dentes** [a alguén]. [San Pedro obedeceu, mais pra el aquel mandado foi como se lle arrincasen a seco tódolos dentes sanos que tiña nos queixales (VENTIN214)]. **¡Féndelle a zoca nos dentes!** Fórmula de ánimo a quen está golpeando outra persoa (PEREDA52Vivero). Para cata-lo nivel hiperbólico desta fórmula, téñase presente que a zoca é un zapato tradicional de madeira de bidueiro, sólida pero de pouco peso; cun golpe forte e seco pode fender pero, batendo cos dentes dunha persoa é moito máis probable que antes rompan os dentes cá zoca: velá a hipérbole como ferramenta habitual para crea-los usos fraseolóxicos.

2.2.3. A denteira

A denteira, esa sensación desagradable que se produce nos dentes en determinadas circunstancias como comer algo acedo, amargo ou frío, sentir certos ruídos, tocar certos obxectos ou mesmo recordar certas cousas, dise en galego *bozar ~ cortar ~ frelar ~ friar ~ levar ~ limar ~ tora-los dentes* [*Esta mazá córtame os dentes* (HARGUI168) ... *hai unha fonte de auga cristalina e fría coma a neve[...]* ¿Bebiche? ¿*Cortouche os dentes?* (MASMA153). *A auga da fonte leva os dentes no inverno e tamén no verán do fresquiña que está*) (22976)]. A lingua permite que algúns destes verbos admitan o OD como S: *bozárselle ~ torárselle os dentes* [a alguén] [*limábanseme os dentes con cada ranxido da madeira vella* (IGLEAR100). *Con esta friaxe tóranseme os dentes* (DRAG31145)].

Dar ~ facer ~ poñe-la denteira // ter (a) denteira. // te-los dentes entallados // proba-la denteira son outras posibilidades sinónimas (RODGO2037); *poñe-la denteira*, significa ‘ser desagradable ós sentidos¹⁴’ e así *poñe-la denteira* [unha moza] é ‘ser fea’ (RODGO2037). Pero *poñe-la denteira* ten tamén a súa polisemia antitética, expresando o sentimento contrario, de ‘sufrir por non ter aquilo que nos outros nos produce envexa’;

¹⁴ *Denteira*, en sentido literal, dáa ler esta copla: *Os dentes da miña dona / mórdenme cando lle rifo, / heilles de pasa-la lima / por se esa maña lle quito* (VALLA662). Tamén neste caso son os elementos paralingüísticos do contexto os que deciden cal é o significado correcto.

‘causar [algo] vivos desexos de conseguilo’ (RODGO2037); e, así, acaba converténdose en símbolo da atracción, mesmo de atracción sexual: ...*sigamos a Pepa pola carreteira que ó pobo conducía. ¡Daba denteira vela! Con un dengue roxo, que poñía de releve as esuberancias daquel seo de neve; a basquiña negra recachada deixando descubertas as torneadas e rosadas pernas* (MASMA054). E hai aínda un terceiro valor que é complementario deste segundo e que significa ‘satisfacer eses desexos de conquista’: recólleo Noriega Varela, cando anota que *¡Non che ha de poñe-la denteira!* significa “Jamás será tu esposa” (NOR11019). Disto falei en 3. Desexo.

3. Fraseoloxía dental activa

Presentarei agora algunhas unidades fraseolóxicas nas que os dentes e as moas funcionan como metáfora doutras realidades: é o que chamo fraseoloxía dental activa¹⁵.

Absurdo

Ter [alguén ou algo] *tanto xeito coma sacar un dente polo cu*. ‘Ter pouca maña [facendo algo]’ (33203,1247).

Abuso

Querer comer cardos cos dentes emprestados significa ‘querer resolver os propios problemas á conta dos outros ou abusando dos seus servizos’ (LLÓPIZ 1,1697).

Adaptación Véxase 3. Remedio

Aforro Véxase 3. Economía

Afrontar

Fincarlle ~ meterlle o dente [a algo / a un asunto] 2 é ‘emprender un traballo ou comezar a desenvolver un asunto; afrontar algo difícil e complicado’ (Ortelle) (00006). (XERAIS2240) (XERAIS2519) [*A ver se lle meto o dente esta fin de semana a ese traballo que espera de hai meses* (45776,0428)].

Agarrar Véxase *con dentes e uñas* e *con uñas e dentes* en 3. Recursos.

Agresividade

Perder un dente. ‘Perder agresividade’. Véxase 3. Tempo meteorolóxico. // *ter dentes como a loba*. ‘Ser persoa agresiva ou cousa de manexo perigoso’. [*A adiviña da silveira é longa, longa, coma a sogá / e tén dentes coma a loba* (22910)].

Alegría

Rirle o dente [a alguén]. ‘Dar mostras de felicidade por algo que vai suceder’. [*Como che dixó que precisaban unha persoa para traballar na empresa del, xa che ría o dente* (43210)]. En portugués anotou Fonseca esta secuencia: *De contente, já se te ri um dente* (FONSECA194).

¹⁵ Como direi na nota 20, omito as metáforas léxicas.

Ameaza Véxase 2.1.4.1. *regaña-los dentes***Aparencia falsa**

O can mudo ten o dente moi agudo. ‘As persoas caladas poden agachar unha personalidade moi agresiva que se activa se a provocan’. Podíamos citar aquí *O dente mente e a cana engana e na arruga non hai dúbida* pero coido que a utilización é, máis ben, recta e pasiva.

Arma

Armado ata os dentes. ‘Armado con toda clase de armas; armado de tódolos elementos de proba; ben preparado para algunha cousa’ (DRAG1219). Naceu a expresión cando os guerreiros levaban como arma complementaria un coitelo entre os dentes. [¿*A que debo o velos na miña casa a estas horas, mollados coma pitos, armados astra os dentes?*[...] *A iste e a min iban a prendernos esta tarde,*... *¡A min préndeme a tiros!* (MASMA179)].

Audacia Véxase 2.1.4.1.4 *regaña-los dentes*

De bo dente 2. ‘Persoa de gusto exquisito que na busca de moza só se conforma coas moi guapas’ [*...unha virtú a proba... de bomba, aunque as malas léngoas marmuraban que si nunca pecou, máis ben que culpa dela, foi por n’haber home de tan bo dente que se estrese a tentala* (LABAR1024)]. Véxase tamén o que direi neste apartado no tema 3. Sexo.

Autoridade

dente de lobo 2 é a ‘actitude implacable no exercicio da autoridade cando un está revestido de poder’, segundo a gramática parda que, para manterse no poder, maquiavelicamente aconsella *Paso de boi, dente de lobo e, de cando en cando, facelo bobo* como veremos en 3.1.6. e en 5. Humor. Véxase *dente de lobo 1* en 2.1.2.

Avareza

Agarrado coma os dentes do angazo. ‘Avaro, rañicas’. Utilízase aquí un significado secundario do adxectivo *agarrado* (‘rañicas’) para significar precisamente ‘persoa que non coñece a xenerosidade’ [*É agarrado coma os dentes do angazo, pedinlle que nos axudase comprándonos un adhesivo e nin iso* (45776,0423) (45804,0423)].

Beleza Véxase 3. Fealdade e 3. Desexo.**Blasfemar**

Dar lume cos dentes 2. ‘Xurar coma un carreteiro’ (CARRE5180).

Burla

Dar [con algo] *nos dentes ~ darlle unha volta na moa* [a alguén]. ‘Burlarse [de alguén]’ (LOPTA2093) (LOPTA145). [*Miña maí por me casar / ofreceume unhos pendentes, / i agora que me casei / deume con iles nos dentes* (24402,0309)].

Carácter

A zorra mudará de dentes, pero non de mentes. Xa comentado en 2.1.2 pero véxase tamén 3. Vellez.

Careza

Custa-los dentes da boca (43220) ‘Custar grandes sacrificios ou un prezo excesivo’; é sinónimo de *custa-los ollos da cara*. Dise tamén en portugués (CARVALHO11246). (SIMÕES123).

Comodidade

O can do ferreiro dorme ás marteladas e desperta ás dentelladas. (MOREI1037). Refrán que critica os que foxen do difícil e do traballo pero son os primeiros en aparecer cando hai algún proveito.

Compañión

Deus dea pan a quen ten dentes, e a quen non os ten, papas quentes ~ merda para eles (20301). Este refrán expresa un desexo pero as súas dúas variantes teñen un significado totalmente oposto: a primeira, de compañía; a segunda, de sarcasmo. Neste refrán ***ter dentes*** é ‘ter capacidade de aproveita-los recursos existentes’.

Conquistar

Finca-lo dente [en algo] 3 ~ ***chantarlle os dentes*** [a algo]. ‘Apoderarse de algo que pertence a outro; conquistalo’ (XERAIS1302) [*Tal é en resumen, o famoso castelo de Pambre... o castelo en que non poideron fincar o dente, nin os hermandinos do ano 1431, nin os do ano 1467* (LOPFE1383)]. ***Xa que aquí temos a regueifa / con permiso dos presentes / ímos ver quen a leva / e quen lle chanta os dentes*** (CAJARA24)]. Neste segundo exemplo conviven o significado literal de morder (a regueifa é un bolo) co significado metafórico da conquista (porque a regueifa dispútase entre improvisadores en verso). // ***Cantarlle no dente algo*** [a alguén] significa ‘conquistalo’ e é variante, non sei se ocasional ou primitiva, de *cantarlle en* [parte do aparato dixestivo] [algo a alguén], loc. da que a variante máis frecuente é *cantar no papo* [algo a alguén]; a metáfora latente é ‘ter ese algo ou alguén completamente dominado’, perfectamente conquistado e dominado e vencido baixo a metáfora de “estalo comendo”. Úsase mesmo referido ás materias académicas que un alumno ten que aprobar ou a outros desafíos (por exemplo, deportivos) expresando a plena confianza no éxito. No refrán ***Ó raposo dormente non lle canta a galiña no dente*** (30106) (NORI1079) o canto da galiña pode referirse ós chíos de desesperación mentres agoniza indefensa entre os dentes do raposo pero podería ser que este exemplo concreto ou outro semellante fose o que orixinase a variante máis común de *cantar no papo* [algo a alguén].

Consecuencias

O que come a laranxa que probe a denteira (RODGO2515). Quen leva o proveito, que leve a incomodidade.

Crítica

Sempre vai a língoa ónde o dente doi (33903). É un refrán ben antigo que xa corría en latín *Lingua currit ubi dens dolet* e representa unha observación moi certa na realidade, no sentido recto, pero igualmente certa como metáfora doutras realidades: sempre criticamos aquilo que no fondo nos interesa moito.

Decepción

Estralarlle unha castaña nos dentes [a alguén]. ‘Levar unha decepción, unha desilusión’ [*Estabas tan confiado e estralouche unha castaña nos dentes* (45776,0267) (37311,0267)]. Metonimia de *dentes* por *boca*.

Defensa Véxase *con dentes e uñas* e *con uñas e dentes* en **3. Recursos**

Dar cun coio nos dentes [a alguén]. Defenderse de forma contundente. *Agora que vén o vrao, / tamén vén as noites quentes; / se te morderen as pulgas, / dálles cun coio nos dentes* (BLADO2350).

Desacordo

¡Pecha ~ Fecha a boca, que se che ven as moas picadas! ¡Vai lava-los dentes! Dúas fórmulas practicamente sinónimas que expresan total desacordo co que acaba de dici-lo interlocutor e cun certo matiz de desprezo. A primeira é retranqueira e despectiva e úsase para taparlle a boca a quen non di máis ca burradas (Ortelle). A segunda alude criticamente á grosería que o interlocutor acaba de pronunciar; esta ten a variante **¡Vai lava-la boca!** Onde vemos unha nova metonimia de *dentes* por *boca*.

Birimbau non é gaita: é un ferriño que se toca cos dentes. Fórmula que aconsella distinguir cousas parecidas pero distintas. Equivale a “¡Non confundas unha cousa coa outra!”.

Desafío

Véxase o que queda dito en 2.1.4.1.4. Engadamos agora, co valor de ‘desafiar’, **ensina-los dentes**: *Ensináronlle os dentes e mais non se fixo nada* (43210). **¡Escusas de ensina-los dentes!** Fórmula para replicarlle a un que nos está berrando moito. Outra fórmula de desafío é a que se contén nesta cantiga *Has de gardar de poñerte / nunca máis no meu camiño, / que, anque te-la carne dura, / os meus dentes non son de liño* (LIS1357). // **Amostra-los dentes ós cans.** Desafiar a quen nos ameaza (LLÓPIZ 1,251).

Desagrado Véxase **Denteira** (18003).

Desatender

Darlle coa porta nos dentes [a alguén]. ‘Desatendelo, despezalo, non acollelo’ (41504).

Descubrir

Vérselle o dente á cocha. ‘Descubrirse algo que se tiña oculto (coma tal, por algún interese)’ (17824).

Desexo

Algunhas unidades que xa vimos 2.1.3.2.1. teñen un segundo significado máis xenérico: **afia-los dentes 2** (33301) // **enguzárselle os dentes** [a alguén] (39406) // **alargárselle os dentes** [a alguén] (Ortelle) // **caerlle os dentes** [a alguén por algo] (significa ‘ter envexa [de algo]’) (LOPTA2113) // **dar denteira unha cousa** (RODGO2037) significan ‘agradar moito algo que está á vista e desexalo con toda ansiedade; ter envexa de algo que ten outra persoa’; [...*sígamos a Pepa pola carreteira que ó pobo conducía. ¡Daba denteira vela! Con un dengue roxo, que poñía de releve as esuberancias daquel seo de neve; a vasquiña negra recachada deixando descubertas as torneadas e rosadas pernas* (MASMA054)]. // **Doerlle os dentes** [a alguén por algo] **2** é un fraseoloxismo polisémico

porque a imaxe, como é frecuente na fraseoloxía, está construída sobre unha hipérbole. Xa vímo-lo seu primeiro valor recto e pasivo en 2.2.3., pero o seu segundo valor é ‘desexar algo vevementemente; rabiarse por non ter algo’ [*Donlle os dentes por se non poder vingar. // José comiu un cacho de raxo, doñanme os dentes por el*]. Veremos un terceiro valor en 3. Tempo pasado.

Desgusto

Ter unha gana de [algo ~ inf.] *coma de saca-las moas*. ‘Non querer facer algo baixo ningún concepto’ [*No demais, tiña eu unha gana de bailar como de saca-las moas* (LOPFE3186)]. Hai tamén dúas locs. adv.: *como se lle quitasen as moas*. ‘Moi a contragusto, á forza’ (RODGO3219).

Desorde

¡Seica che nacen os dentes! Fórmula que crítica a quen fai algo mal ou ás tolas (21002).

Dificultade

Dente de coello é figuradamente ‘dificultade, obstáculo custoso de vencer’. Os dentes de coello son afiados e lembremos que o refrán di *A pan duro, dente agudo* (LEIRAS1387) (43220).

Discreción

Mete-la lingua entre os dentes significa ‘calar, gardar un segredo, esperar mellor ocasión para dici-lo que se pensa’. [*Os probes dos labregos rosmaban, pero como seu pai era o señor de forza e coitelo, tiñan que meterse a lingua entre os dentes e amocarse, e o que tiña fillas ou mulleres goapas, gardalas* (PERZPLA2204)].

Dor Véxase 2.1.4.1.7. *regaña-los dentes*

Dulcificación Véxase 3. **Agresividade**

Dureza

Estar esgrevio que non se entra (cos dentes) 1. ‘Esta-lo pan duro e seco e granuloso por estar mal moída a fariña’. **2**. ‘Dise da terra arxilosa cando fende a consecuencia da moita seca’ (22806).

Economía

*Gañar*¹⁶ ~ *aforrar cos dentes pra comer coas enxivas* (LEIRAS1405) significa ‘aforrar para estar protexido no futuro incerto; ser persoa laboriosa e austera, de xeito que, acumulando un pequeno patrimonio, dispoña de recursos económicos para sobrevivir cando, de vello, xa non poida ter ingresos’. Neste caso os dentes simbolizan a época da vida na que un forma parte da poboación activa, mentres que as enxivas simbolizan a vellez ou, polo menos, a época na que un xa está xubilado e carece da enerxía que tivo en tempos. A imaxe está construída sobre a experiencia tradicional: unha persoa adulta normalmente ten tódolos dentes; unha persoa vella moitas veces estaba desdentada; hoxe, en cambio, os coidados odontolóxicos no mundo occidental xa desdebuxaron esta antítese e a dentamía estragada só é visible en persoas vellas e pobres ou en persoas adultas con problemas de adicción ás drogas. [*Hai que ganhar cos dentes pra comer*

¹⁶ Leiras anota “Ganar cos dentes pra comer coas enxivas = Ganar de joven para vivir de viejo”.

coas enxivas (210070675)]. *Hai que aforralo cos dentes para comelo coas *encías* (45500) (38209) (PEREDA33Verín)].

¡Malía ~ Mal haxa o dente que come a semente! Pereda escribíbeo así: *Mal ía o dente que com'a semente* (PEREDA33Vivero). *¡Dódame ó dente que come a semente! Dódame* é unha aglutinación ou implicación máxima de *¡Dou ó demo!* (27003). Estas fórmulas critican a mala administración, a falta de previsión, o pensar só no beneficio propio e inmediato que acaban levando á pobreza extrema (26406) (44914). Non se poden consumir tódolos recursos se queremos ter garantía de subsistencia no futuro. A imaxe procede do mundo agrícola, no que non se pode consumir todo o cereal que se produce senón que se garda unha parte para sementalo no ano seguinte e outra véndese para ter algún diñeiro (*come e vende*). quen come este ano o gran da semente está garantindo que no ano que vén carecerá absolutamente de alimentos; practica o que se chama *pan para hoxe e fame para mañá*. *O dente que roe a semente* é un dos peores erros de boa administración e, aínda que nace da experiencia agrícola, ten plena vixencia en calquera economía produtiva (26406). Sobre esa fórmula, que advirte que a imprevisión e a mala administración dos recursos acabarán provocando indixencia, escribiu Castelao unhas palabras e isto confirma a fixación. O refrán berciano *San Xoan claro, Santa Mariña dálle ca fouciña, agosto dálle co xostro, septiembre come e vende que ruín e o dente que come a semente* (6002391), que veremos en 3. Xaneiro, pode ser unha deconstrución desa fórmula e a súa inserción nunha paremia; pero podería estudarse a hipótese contraria, que a fórmula fose a transformación do final dun refrán máis amplo (este ou algún semellante) que aconselle transformar unha parte da colleita en diñeiro.

Educación

Non amanses poldros, que che poden tira-los dentes (23911219).

Egoísmo

Antes son os meus dentes cós meus parentes ~ Están máis cerca meus dentes que meus parentes ~ Parentes, as moas e os dentes. Tres variantes dunha mesma paremia que aconsella mirar un por si e polos seus intereses antes que polos dos outros, por moi achegados que sexan. Os verdadeiros parentes son os propios e exclusivos intereses, simbolizados aquí polas *moas* e os *dentes*, que permiten tritura-la comida antes de engulila. Este refrán é o manual do perfecto egoísta, que nunca pensa en que foi meniño e que daquela sobreviviu e saíu adiante grazas a coidados constantes, plenos e gratuítos dos seus parentes; pero que tampouco pensa en que un día por accidente inesperado ou por vellez será unha persoa dependente que precisará dos parentes para os coidados máis elementais e mesmo íntimos. Esta é unha das paremias que poñen en cuestión a afirmación de que o refraneiro é o compendio da sabedoría popular.

Emprender Véxase 3. **Afrontar**

Enfrontamento Véxase 2.1.4.1.4. *regaña-los dentes*

Envexa Véxase 3. **Desexo**

Escaseza

O dente é tamén paradigma do mínimo: *caber na cova dun dente ~ non chegar a medio dente ~ non chegar a un dente ~ non tapar nin un buraco dun dente ~ non*

tapar nin un buraco dunha moa furada significa ‘ser unha cantidade insignificante’ (43214) e dise principalmente de cousas comestibles [...*iste anaquiño [de peixe] que nos puxeron non tapa nin un buraquiño dunha moa furada* (FERREAL198). *Ai, ho: dasme un anaco de queixo, que non me chega a un dente. // Esta comida é moi pouca e para tantos non chega a un dente* (RODAL303) (RODGO2036). Pero tamén se aplica a calquera recurso que resulte insuficiente [*O xornal solo do pai non chegaba a medio dente para as primeiras necesidades da vida, e o fillo tivo que deixa-la escola, inda non cumpridos os nove anos, para ir a axudar a seu pai, arrimando o pouco que lle daban para tarmar dos gastos da casa* (CARRA7102)... *a paga non chegaba a un dente pra médicos e meiciñas* (RODLO1138) ...*e xa unha maneira de xente entraba polas portas do teatro de Tacón, que non chegaba á un dente pra dar achego a tanta alma* (GAITA02088501). Tamén se aplica a persoas nos enfrontamentos físicos: **non chegarlle para un dente** [alguén] [a alguén] significa ‘ser moito máis feble o adversario ca quen fala’: *No-nos chega pr’on dente* (PEREDA33Verín). // **Non tocar a un dente** ‘ser cantidade insignificante’; aplícase tamén a persoas [*son moitas as que están como nosoutras e non tocan a un dente os homes que teñen as condicións que vosté quere* (RODLO1174)]. // **Non chegar nin á moa do cabo**. ‘Ser insuficiente’. Úsase para dicir-lo ó que invita a un viño ou unha copa coa intención de que se repita (Ortelle). // **Non haber para un dente**. ‘Haber moita necesidade nunha casa’ (RODGO2036).

O grao superlativo da escaseza exprésao a locución xestual **nin isto**, que significa ‘absolutamente nada’, e que se pronuncia sempre mirando ó interlocutor e metendo simultaneamente a uña do dedo pulgar dereito detrás dun dente incisivo superior e facéndoa saltar fóra cun pequeno chasquido. Coido que é o máximo exemplo do dente como paradigma do mínimo.

Esforzo, loita

acudir cos dentes ~ ó dente. ‘Utilizar tódolos recursos sen prescindir de ningún por pequeno que sexa’ [*Quen máis non pode, cos dentes acode* (MURGUIA1576). *Quen máis non pode ó dente acode* (22213151)]. // **Loitar con uñas e dentes**. ‘Empregar nos nosos propósitos tódolos recursos á nosa disposición, esforzarse ó máximo’ (43220). Úsase tamén en portugués (SIMÕES256) (CARVALHO11246). // **Gañar cos dentes**. ‘Traballar e aforrar durante o período de actividade laboral’. [*Estes ganárono cos dentes e agora pódono comer coas enxivas* (27003)]. // **Aguzar ~ afia-lo dente**. ‘Mellora-la propia competencia, espelirse’. **A coda ~ codia dura o dente aguza** (LEIRAS1376, LEIRAS3565): este refrán di que, afrontando dificultades, un mellora a propia competencia para dificultades posteriores.

Arrincar ~ sacar pedras cos dentes. ‘Facer un esforzo extraordinario’ (RODGO3114) (RODGO3115). // **Trinca-los dentes**. ‘Concentrarse no esforzo ou na ira’ [*Os outros berraron: ‘¡Máis!’ Trinquei os dentes e sentín que me baixaban as bágoas polos ollos e que non vía* (CASARI,15)]. // **¡É mellor facelo cos dentes ca mandarche a ti!** Fórmula de lamentación, cando se lle manda facer algo a alguén e este faino mal porque non o soubo facer mellor ou, maiormente, porque se puxo a facelo sen interese ningún. Constata que nestes casos é mellor facelo un mesmo; coma tal, nun caso no que se lle mandou a outro leva-las patacas ó faiado e no camiño caéronlle todas do cesto **-¡É mellor faselo cos dentes ca mandarche a ti!** (17306)].

A pan duro, dente agudo (LEIRAS1387).

Esperanza

Afia-los dentes. ‘Prepararse ou estar preparado para acadar algo que se desexa moito’ *Escusas de afia-los dentes, porque non che vai tocar nada* (43210). En portugués, en cambio, definen *está a afiar o dente* como “estar na esperanza de conseguir algo que [alguén] muito deseja” (SIMÕES176). (FONSECA199).

Experiencia

Nacerlle os dentes [a alguén en algo] 2. ‘Ter experiencia abundante dalgún problema’. [Xa me naceron os dentes nestes fregados e, polo mesmo, paréceme, soberbia fóra, que estou algo crusario (LOPFE3227). Filomena leva moitos anos facendo cestos e fainos moi ben. Xa lle naceron os dentes no asunto (40108,0427) (RAMSE066,0427)]. O sentido literal orixinal desta UF vímolos en 2.1.1.

Expulsión Véxase 3. Desacordo

Falso

De dientes a dentes. Se non é unha errata este sintagma, parece significar “completamente”; só o usa o P. Sarmiento e resulta hoxe descoñecido; pero cítoos porque mestura castelán (*dientes*) con galego (*dentes*) o que podería indicar algún uso entre nós no século XVIII, dado que el o usa nunha carta ó seu irmán de Pontevedra neste contexto: *Escriben todos que se recibió bien la propuesta de Balboa. Yo tengo antecedentes de que eso ha sido falso, de dientes a dentes. Eran muchos los que deseaban la tajadísima para sí, o para cosa suya, y la dicha tajada es indivisible* (SARMII1,078).

Fartura

Deixar comida polo dente. ‘Sobrar comida’ (44034). // *¡Alegría pro meu dente!* Fórmula agrícola de felicidade pola esperanza dunha boa anada. *Maio frío e san Xoán quente, alegría pró meu dente* (22919153). *Abril frío e fornos quentes, alegría pró meus dentes* (00021155).

Fealdade

A beleza precisa moitos constituíntes pero á fealdade chégalle con un: a falta de dentes pode ser ese decisivo elemento. Dío un refrán e dúas cantigas populares: *Cara sen dentes fai os mortos viventes* (R1483). *Mireille prá boca / e sólo tiña un dente / era o mesmo demo / en figura de xente* (42507,213). *Mireille prá boca / e sólo tiña un dente / non poden ver os meus ollos / mozos solteiros sin dentes*. // *Poñe-la denteira*. ‘Ser moi fea unha persoa’ [*Esa rapaza pon a denteira* (NORI1040)]. Pode significar mesmo o contrario como se viu en 3. Desexo.

Forzosamente

Como se viu en 2.1.4.1.5 a loc. adv. *coma se lle quitasen ~ sacaran as moas* significa ‘a contragusto’. Se, en vez de sermos forzados, nos referimos a forzar outra persoa, podemos encontrar *aínda que sexa ~ fora nos dentes* [*o proyeuto ... era ir á Francia e buscar a Gonzalo Ozores e traghelo anque fora nos dentes* (LOPFE1259)].

Frío Véxase 3. Tempo meteorolóxico

Frustración Véxase 2.1.4.1.5. *regaña-los dentes*

Gula Véxase 2.1.3.2. Comer, 2.1.3.2.2. Comer moito

Gustar Véxase 3. Desexo

Hipocrisía

De dentes para fóra. ‘Hipocritamente, con falta de sinceridade’; úsase cos verba dicendi [*Di iso de dentes para fóra pero non o sente* (40108,0426) (LOPTA121) (LOPTA2087) (LOPTA2088) (XERAIS1302) (XERAIS2240)]. Para este concepto de face-las cousas con hipocrisía ou ás agachadas hai en galego unha locución construída cunha magnífica imaxe *ter moas de cortiza ~ de colcho* (**corcho*) (13702,123).

Inalcanzable

¡Iso non é para os teus dentes! Fórmula coa que se lle di ó interlocutor que aquilo do que se fala está por riba das posibilidades del (54210) (SIMÕES238). En portugués tamén se usa en singular *para o teu dente* (OLIVEI476).

Indiscreción

Dar coa lingua nos dentes 2 significa ‘falar moito, falar sen rumbo, revelar un segredo; ser persoa indiscreta’. Tamén se usa en portugués (SIMÕES127) (CARVALHO11211 / CARVALHO11246); // *darlle á sen dente* significa ‘falar moito’ (33301). É máis común chamarlle á lingua *a sen óso*, sendo como é un puro músculo, enormemente móbil pero sen ningún elemento óseo no interior. É unha denominación neutra, porque, en cambio, en galego a unha persoa murmuradora chámase *lingua que fura sete paredes*: enorme eficacia para unha parte do corpo sen estrutura ósea pero, polo que se ve, enormemente dura e penetrante e, nisto, é curioso lembrar que en ruso a esa mesma persoa murmuradora chámase *lingua sen ósos* (BARÁNOV 2009:225).

Inexperiencia

Non verlle aínda os dentes ó lobo. ‘Ser persoa moza e inexperta’ (44085).

Ingratidade

Darlle pan a quen non ten dentes. ‘Darlle algo a quen non o sabe apreciar’ (LOPTA2160). // *A cabalo regalado non lle mire-lo dente*. É descortés e ingrato analizar os posibles defectos de algo que a un lle acaban de dar como agasallo. Aínda que o uso habitual é o da paremia completa, algunha vez rexistrei na conversa o uso da locución *mirarlle o dente* [a algo ~ a alguén]. De feito hai esta variante: *Ao bon entendedor non se lle mire o dente* (PLACLO2217)], posible deconstrución de *Ao bon entendedor, poucas palabras*.

Inimizade

Coller ~ ter entre dentes [alguén] significa ‘ter unha teima contra alguén; odialo’ (RODGO2036); // *non pasarlle dos dentes* [a alguén] é ‘ser persoa que a outra se lle fai sumamente insoportable’ (RODGO3095); // *ter debaixo dunha moa* [alguén]. ‘Odialo, levarse mal con el’ (LOPTA109) (LOPTA2142).

Insecto

Vella sen dentes 2. ‘Vagalume. Lampyrus noctiluca’ (13401) (LOPTA118) (DRAG2785) (DRAG31192) (XERAIS1933) (XERAIS3561).

Insensatez Véxase 2.1.4.1.2. *regaña-los dentes*

¡Seica che nacen os dentes! Fórmula que critica a quen fai algo mal ou de maneira atoleirada. A imaxe está construída sobre o descontrol emocional que produce a dor de dentes.

Insinceridade Véxase 3. *Hipocrisia*

Insoportable

Non pasarlle do dente [alguén] [a alguén]. Ser persoa que resulta insoportable, coa que non se concorda (LOPTA2050).

Intervir, intromisión

Entre parentes, non meter os dentes ~ non méta-los dentes.

Inutilidade

Esperar a que as galiñas teñan dentes. ‘Esperar inutilmente polo que non vai acontecer’. // *Darlle pan a quen non ten dentes.* ‘Distribuír de maneira que o que recibe non pode usar ou non sabe apreciar aquilo que se lle facilita’ (RODGO2036) (LOPTA2159-0) (XERAIS2457); polo tanto, ‘realizar unha acción inútil’ *¡Dálle pan a quen non ten dentes!* (44255). Véxase 3. **Teoloxía**. // *Ter dentes e non ter pan.* ‘Carecer dalgunha parte esencial dos recursos necesarios para levar a cabo o que se quere facer’. *Uns teñen pan e non teñen dentes e outros teñen dentes e non teñen pan* (13702,129). *A boca sin dentes e sin moas é como o muíño sin pé e sin roda.*

Inxustiza distributiva

Comer uns a froita aceda e ter outros a denteira. ‘Sufrir uns os inconvenientes dunha acción e levar outros o proveito’ (XERAIS2155). Corresponde co cast. *Unos cobran la fama y otros cardan la lana* (XERAIS2135).

Ira Véxase 2.1.4.1.3 e 2.1.5.

Malfalado

Ser un desdentado. ‘Ser malfalado’ (LOPTA2086). A imaxe que subxace é a dos dentes como muralla de contención.

Malhumor

Ter moi mala moa. ‘Ter mal carácter’ (LOPTA2075).

Medo Véxase 1.1. e 2.1.6.

Mentira Véxase 2.1.2. *dentes de mentireiro* e 5. **Humor**

Mentir con cantos dentes un ten na boca. ‘Non dicir unha verdade’. Común co portugués (LLÓPIZ 1,350).

Miseria

Non haber para un dente. ‘Haber moita necesidade’ (LOPTA2155).

Morrer Véxase 2.1.4.1.9. *regaña-los dentes*

Murmurar Véxase 2.1.7.1.1.

Finca-lo dente [en alguén] 4. ‘Murmurar doutro ou doutros desacreditándoos’ (RODGO2036).

Necesidade

Doerlle o dente [a alguén] 2. ‘Sentir necesidade [de alguén ou de algo]’ [*¿Por que chaman aghora por min, porque lle doe o dente?* (23104)].

Obriga Véxase 3. Forzosamente

Perigo

Agárrase a un ferro ardente, o que lle chega a auga ós dentes (23911282). *O que non pode, cos dentes acode* (23911302). *Ovella doente, máis que o lobo ten duro o dente*: estes dous últimos refráns avisan do perigosos que poden resulta-los mansos, cando alguén os leva a situacións extremas.

Perigoso

Leva-lo demo no dente 1. ‘Ser perigoso a longo prazo, aínda que non o pareza’: *Xaneiro quente leva o demo no dente* (34501). *O febreiriño quente leva o demo non dente* (43920): estes dous refráns avisan de que, se xaneiro ou febreiro veñen anormalmente quentes, altérase o ritmo biolóxico das plantas e a produción de cereais vai ser catastrófica. Xa vimos en 2.1.3.2.2. o refrán *Xente crecente ten o demo no dente* pero unha versión lixeiramente diferente ofrece unha mensaxe radicalmente distinta [*O rapaz non crecente ten o demo no dente* (13702,120)].

Perspicacia

Ao bon entendedor non se lle mire o dente.

Porfiar

Darlle vinte voltas de moa [a algo]. ‘Porfiar teimudamente nun asunto, teimar nel’ (LOPTA161) (LOPTA2113). Aínda que podiamos estar ante a metáfora dunha mastigación lenta (como pode se-la moderna moda de moer chicle), admito que esta locución pode estar montada sobre o traballo non das moas da boca senón das do muíño, que moen o gran dando innumerables voltas: nese caso caería fóra do obxecto deste artigo.

Precaución

Entre dúas moas molares nunca méta-los pulgares (45703). Nunca un debe desafiar forzas desproporcionadamente superiores, ante as que estaría indefenso.

Preguiza

Ser máis folgazán que as moas de riba (LLOPIZ-L2029): curiosa observación, porque, aínda que a idea de esmagar parece froito da presión de quen está por riba, as moas de baixo na mastigación son as únicas que parece que se moven, porque só se move a mandíbula e só as moas de baixo exercen presión. // *Trae-los dentes no *bolsillo*. ‘Ser un lacazán’. [*Tra-los dentes no bolsillo e o tempo na rés, non sirves pra os meus bés* A *res* é a zona dos riles e quere dicir que os lacazáns non serven para nada (210071615)]. // *Colle-los dentes cos dedos rotos*. Literalmente significa ‘ser persoa que traballa pouco pero que lle gusta comer ben e moito’. O informante dá unha definición

tipicamente rural, é dicir, define unha metáfora cunha nova metáfora: “suar, ó comer, e averdugar, ó traballar”, onde *averdugar* significa ‘estremecerse co sabor agre da froita verde’ (Ortelle). // *A galiña durmente cántalle ó raposo no dente*¹⁷. Refrán que critica a preguiza e a falta de tino e de precaución: o *cantar* neste caso é un eufemismo dos chíos de desesperación da galiña que está sendo mordida polo raposo. Variante en negativo: *Ó raposo durmente non lle canta a galiña no dente* (TABOA2,Lugo). Outra hipótese en negativo é a do año: *A raposo durmente non lle rincha o año no dente*. Aquí *rinchar* xa designa dereitamente o *stridor dentium*. *Golpe durmente non lle chincha á galiña o dente* (aquí *chinchar* significa ‘morder’). Hai variante que indica que os raposos cazan ó abri-lo día: *Ó raposo durmente non lle amence a galiña no dente* (21112031). O refraneiro critica a preguiza pero non sempre o fai indicando o castigo senón aludindo humoristicamente ás consecuencias negativas: *Paxariño durmente, fólgach'o corpo, fólgach'o dente* (SACO2334): coma se dixese *¿Non traballas? Non hai problema ningún: con non comeres, problema resolto*. O dente folga porque non ten que face-lo traballo de mastigar. O humor é unha maneira de ve-la vida e por iso aflora en boa parte da fraseoloxía. // *Á mala fiadeira, a roca dálle ~ faille denteira* (GILBER123). // *Ti téis catro enfermidades: ancho de frente, *largo de dente, bon de deitar e malo de levantar*. Para describir un preguiceiro e comellón. Ignoro o significado de *ancho de frente* e aventuro que podería significa-lo mesmo que *ancho de conciencia*, é dicir, persoa de conciencia laxa.

Proporción Véxase 3. Remedio

Providencia Véxase 3. Teoloxía

Prudencia

Ter xuízo e ter siso son sinónimos e significan ‘ser persoa comedida, prudente e asisada’; por iso *saírlle* [a alguén] *a moa do xuízo* significa ‘volverse sensato’; // *te-la moa do siso* é ‘ser prudente, asisado, comedido’ (NOR11057) (ARAU156). Un refrán aconsella *Ser sempre prudente para que non trinque un dente* (39011).

Rabia Véxase 2.1.5.

Recursos

Agarrarse con dentes e uñas [a algo] significa ‘agarrarse ó máis seguro que un ten’. Aínda que o uso metafórico é o máis habitual, o uso con valor real e non metafórico aínda é posible, como acontece nos seguintes exemplos: *Por sorte, ao caer engarróuselle a faldra da cota de mallas nun xuntoiro salente da parede, e con esto tivo modo de collerse a el con dentes e uñas e quedar así dependurado sobre o abismo* (LOPFE1352). *Dios te oya, que el todo o pode; pero eu vólvoche á miña. Estanche éstes moy agarrados con dentes e uñas, e logo cóntanche ca axuda do Sr. Condestabre* (LOPFE1245). // *Con dentes e uñas ~ con uñas e dentes* ‘Con tódalas forzas, con toda a enerxía posible, con tódolos recursos de que se dispón, esforzándose ó máximo; de tódolos modos posibles, a calquera prezo, custe o que custe’ (LOPTA2104) [*Eu defendo os meus amigos con uñas e dentes* (RODAL842)] (XERAI2132).

¹⁷ Hai variante con *no ventre*.

Acudir cos dentes. ‘Utiliza-lo último recurso dispoñible’. Coido que da paremia primitiva *O nenño que loita e non pode, cos dentes acode* saíron variantes máis xenéricas: *O que non pode cos dentes acode* (TABOA2,Vivero) (13702,119) (MOREI1049 (RODGO1042) (38319111)). *Quen coas maos non pode, cos dentes acode* (43509). *Quen máis non pode cos dentes acode* (RODGO3161; 23911224; SACO1229; CARU27121888); existe unha versión explicitada: *...e morde, se pode* (MAREVA09). Este refrán ten un primeiro significado non metafórico de fraseoloxía pasiva que xa citei en 2.1.3. ‘O que quere algo, aínda que lle custe, busca a maneira de conseguilo’ (ANONI73113) (TABOA2)]. *Quen coas mans ~ maos non pode cos dentes se axuda* (17824) *Quen coas uñas non pode cos dentes se acode* (BOUZA3030). Nótese que o significado de *acudir* en galego é ‘socorrer, prestar axuda urxente’. O berro de auxilio en galego *¡Acudídeme!* ou *¡Acudídeme, veciños!*

Recursos (precariedade de) Véxase 3. Teoloxía

Ter dentes e non ter pan. ‘Carecer dalgunha parte esencial dos recursos necesarios para levar a cabo o que se quere facer’.

Can sen dentes non traba (CARREA1133). Pola contra, como vimos, *O nenño que loita e non pode, cos dentes acode*.

Relatividade

Os cornos son coma os dentes, que doen ó nacer e despois axudan a comer (CARREA1138). *Pró bon dente non hai ruín pan*.

Remedio

O que lle doi o dente, vai á dentuza 2. O segundo significado activo e metafórico é que ‘o que quere unha cousa ten que ir a onde sabe que a pode conseguir’ (MOREI1063). *O que padeza das moas que acuda á dentuza* (41739). // Algunhas paremias resaltan a necesaria proporción entre o problema e o remedio. *Papas quentes, á vella sin dentes. A carne de óso, dente de lobo* (RODGO1496). *A carne de lobo, dente de can* (R1496) (23911316). *A pan duro, dente agudo* (TABOA2). *Ó pan duro, dente agudo. Pan duro, dente agudo; pan mol, de seu se gol* (33903). *Pan duro, dente agudo; queixo mol, vaise ó fol* (27003,124). *O que cas maos non pode, cos dentes acode* (SACO2320). *O dente e o amigo, sufrilo coa súa dor e co seu vicio. A merda é un prato quente para quen ten bo dente* (40307). Véxase tamén 2.1.4.1.4. *regaña-los dentes*.

Reprender

Abrirlle a moa [a alguén]. ‘Berrarlle’ (*e ela tampouco paraba de lle abri-la moa ó neto e de avisalo do perigo das cóbregas* (BRAN180198). Véxase 2.1.4.1. *regañar*. En portugués dise tamén *dar-lhe un lavadentes* [a alguén] [*Dar-lhe um lava-dentes que o zurza, uma decompostura* (CARVALHO2118)].

Repugnar Véxase 2.2.3. A denteira

Resignación

Dar(se) cun canto nos dentes. ‘Darse un por satisfeito coa sorte que ten (40702) ou contentarse cunha diminución das regalías de que goza, por ter en conta a situación e o contexto no que se producen’. Hiperbolicamente afirmase que un aceptaría destruír

varios dos seus propios dentes, dado o valor compensatorio do que acaba de conseguir (*Con lebares un cinco en dereito romano xa podes dar cun canto nos dentes*). Velaí un significativo exemplo da importancia da hipérbole na fraseoloxía.

Ruindade

En galego chámase *richadentes* a unha persoa mala e ruín [*Ese rapaz é un richado* (30403,249)] e a fraseoloxía creou esta loc. comparativa: *máis malo ca unha dor de moas na mocidade* [*Ela era unha muller choramiqueira e respingona, mais mala ca un door de moas na mocidade* (VENTIN1037)]. En portugués dise, *máis ben, malo coma uma dor de dentes* (PIRES136).

Rumor

Traer algo entre dentes. ‘Rumorear’ (LOPTA2086) (LOPTA141).

Satisfacción Véxase 3. Resignación

Sexo

A acción de morder, como xa anticipei en 2.1.3., pode ser figuradamente ‘catar, probar’ ou mesmo ‘ter relación sexual’ e, nese caso, a metáfora invade tódolos fraseoloxismos que significan ‘morder’. Esta asociación entre os dentes e a conquista amorosa está ben asentada na cultura tradicional galega; e, así, *meterlle o dente* [a outra persoa] pode significar en toda Galicia ‘ter relación sexual con ela’: ese é precisamente o sentido da cantiga popular ... *pouco m’importa que ladre / can que non me chanta o dente. E foi unha ves Ghosé e non o deixou entrar no salón, tía Casilda. -Home claro, algho lle fixo el... -E claro, eu que sei, foi porque se puxo..., meteulle o dente en Oleiros e daquela vaise, non o deixaba entrar no salón* (15801). *meterlle ~ poñerlle o dente* [a alguén] significa ‘ter intimidade sexual con esa persoa’. E así aparece nesta cantiga popular *Para cantar, viño viño, / para bailar, augardente / que ás mociñas de Pumar / non hai quen lle poña o dente* (42507,048). Aínda así, non exclúo que *poñe-lo dente* neste último contexto signifique simplemente ‘vencer’. Engadirei que, por máis que hoxe sexa politicamente correcto dicir “ter unha relación sexual con outra persoa”, na fraseoloxía tradicional isto utilizábase sempre sendo o home o suxeito e a muller o obxecto indirecto (13600) (00013). Direi por que. Este concepto de “morder” vai asociado ó de *encetar* e esta palabra (do latín *incipio, inceptum* ‘iniciado’) leva implícita a idea de darlle a primeira mordida a unha froita ou a unha peza de pan e así se fala de *mazá encetada* e de *pan encetado* ou *encertado*. Polo xa dito enténdese que *poñerse a un enceto* significa ‘intentar ter relación sexual con outra persoa’, relación –isto é o importante– que, para esa persoa, sería a primeira compartida; e por iso se fala de *encetar*, no senso de ‘facer perde-la virxindade’. Véxase esta cantiga que contén a resposta masculina a un desafío lanzado anteriormente por unha muller: *¡Dis que non poido co-as bragas!... / Non che son o que parezo; / qu’inda che teño a dentamía / pra me poñer a un enceto* (LEIRAS5). As numerosas cantigas populares do cura e da criada sempre teñen intención sexual, por ser célibe o eclesiástico, é dicir, por ser froita prohibida: por esta razón poida que tamén se refira ó sexo (e non ó maltrato) a acción de *chanta-los dentes* da galla nesta cantiga: *O cura maíla criada / andan ó cucurrughúe / e o cura coa ghalla / chantoull’os dentes no cue* (SCHU4 / 2 / 717). // *¡Non che ha de poñe-la denteira!* Noriega defíneo como *Jamás será tu esposa* (NOR11019)]. //

A muller ós sesenta perde a conta, o home perde o dente pero non perde a semente. (Véxase na epígrafe 3. Vellez o refrán *Caille ó vello o dente, pero non a semente*). *O amor dos burros entra a couces e a dentadas* (RABA-GEG02065) (RODGO1155). *Amor de burros, á patadas - o das égoas, á dentadas* (MAREVA55).

Síntoma

Varios refráns insisten en que nin a ausencia dos dentes, nin a presenza de canas é sinal de vellez; pero que as engurras na cara, si. *A cana engana, o dente mente e a arruga non ofrece duda* (TABOA2). *A cana engana, o dente mente e na arruga non hai duda* (TABOA2). *A cana i-o dente engana, arruga di a verdá* (TABOA2). *A cana i-o dente mente, pero a arruga non mente. A cana engana, o dente mente; o arrastre do pé vello é* (TABOA2).

Salario

Untarlle o dente [a alguén]. ‘Pagar moi ben os servizos doutra persoa’. *Ao bo servente, untarlle o dente* (FRANCO775)].

Sorte Véxase 3. Resignación

Sáirlle un dente á porca. ‘Ter por unha vez boa sorte no xogo’ (Ortelle) (21312,5). ‘Sáirlle [a alguén] boas cartas no xogo’ (LOPTA2145).

Sufrir

Doerlle os dentes [a alguén] 3. ‘Rabiar por se non poder vingar’ (30403,125).

Talión

Dente por dente. Na mesma moeda, na mesma proporción á ofensa; esta loc. adv. combina cos verbos *pagar*, *devolver* ou *esixir*. É a lei do talión que aparece na Biblia no libro do Éxodo 21:24 (*ollo por ollo; dente por dente; man por man; pé por pé*) e que formula o principio de que a vinganza debe corresponder á ofensa ou ó dano causado. Curiosamente en galego é máis frecuente o sintagma *man por man* que mesmo deu o refrán *Man por man non é pecado*. Outras variantes son *Home por home e dente por dente*. *Ollo por ollo e dente por dente, así cegues e sin dentes*. En portugués, en cambio, ademais de *ollo por ollo, dente por dente* tamén se di *uma por uma, dente por dente* (FONSECA224).

Tempo cronolóxico

Cando as galiñas ~ pitos teñan dentes. Nunca [*Ti has ser millonario cando as galiñas teñan dentes*]. Este dicir “nunca” poñendo como referencia a realización de algo que é imposible que aconteza, ten variantes estruturais en diferentes linguas, tal e como estudou V. Mokienko para o ruso e para o galego. É loc. moi común; tamén é común co portugués que normalmente usa o futuro de subxuntivo *Quando as galinhas tiverem dentes* (CARVALHO13111) (FONSECA218). Llópiz anota *cando as galiñas tiveran dentes* (LLÓPIZ 1,34). Véxase 1.5. // *Doerlle a un os dentes de* + (inf.) 3. Haber moito tempo que algo aconteceu [*Doíanme os dentes de sabelo* (00001)].

Tempo meteorolóxico

Dente de san Vicente é o frío do mes de xaneiro. San Vicente ou Vincenzo (de Zaragoza) é o 22 de xaneiro e por iso personifica a friaxe dese tempo *traba-lo dente de*

san Vicente. ‘Pasar frío en xaneiro’. [*San Vicente / era meu parente / e tiña un dente / que trababa o cu á xente* (45526,671). *Santa María / era miña tía, / San Xulián, / era meu irmán, / San Vicente / era meu parente / e tiña un dente / que trababa o cu á xente* (45526,671)]. Pero a experiencia popular asegura que contra eses días empeza a friaxe do inverno a perde-lo seu rigor: non é un cambio radical pero empeza a notarse unha dulcificación das condicións climatolóxicas, amainan os rigores do inverno e a iso chámalle o refraneiro *perder un dente o inverno*. Así se usa no refrán: *Polo san Vicente o inverno perde un dente ~ perde o inverno un dente. Polo san Vicente cáelle ó inverno o primeiro dente* (26336149)] ~ *ó inverno cáelle o primeiro dente* (43815,154)]. Velaí implícito o dente como forza agresiva. // *Facer sol de dentes*. ‘Quentar intensamente o sol; quizais querendo dicir que morde na nosa pel’ (21312,6). // *-Cálate Marzo, marzaco, cabeza de verraco, que os meus boiciños non quedaron vivos. -Cálate, vella rota, cos dentes ferrados na cota, que os que teño eu e dous que me presta meu irmáu Abril hei botar todos ao custabril* (TABOA2). // *Abril frío e fornos quentes ben farían ós meus dentes*. Refrán moi común que uns interpretan como que é bo que abril sexa chuvioso e frío [*Páscoas molladas, páscoas dobradas* (24402,1345)]. Outros, en cambio, pensan que o significado é máis obvio: se vai frío en abril pero o forno coce, é que hai pan na casa e xa non se pasa fame (20306). // *Outono quente, inverno no dente* (23911148).

Vella, vellarota, cos dentes (ferrados) na cota (TABOA2172). ‘Mordendo na (ou moderno *a*) parte oposta ó gume’: a cota é parte oposta ó gume ou fío dun instrumento cortante e, así, o *serrón de cota* ou serrucho é unha serra de folla curta cuadrangular, fina pero non vibrante debido a un reforzo que leva na parte oposta ó corte, é dicir, na cota. Este lema é un enigmático fragmento dun longo dialoxismo entre a vella e o mes de marzo verbo do mal tempo de marzo: *A vella dícelle ó marzo: -Vaite marzo, marzaco, cabeza de berraco, de sete becerros que tiña déixame catro. -Cálate, cala, vellarota, cos dentes na cota, con catro que eu teño, con catro que me ha dar meu irmau abril, heiche de meter todo no chaboril. ~ -Cálate, Marzo marzaco, cabeza de verraco, que os meus boiciños non quedaron vivos. -Cálate, vella rota, cos dentes ferrados na cota, que os que teño eu, e dous que me presta meu irmau abril hei botar todos ao custabril*. O conxunto, como dixen, éme enigmático pero podería ser que esta Vella que se presenta cos dentes na parte teoricamente non agresiva (*dentes na cota*) ou mesmo mordéndoa (*ferrados na cota*), fose a Coresma, que sempre se inicia en febreiro e que, por ser sete semanas de abstinencia, faise máis insufrible canto máis tarda en acabarse. O diálogo, do que Taboa2 (174-175) ofrece numerosas variantes fala de cómo comparativamente son máis agresivos para o gando marzo e abril cos seus fríos, do que febreiro que mantivo o gando nas cortes.

Teoloxía

Hai un refrán, con dúas variantes, que expresa a fe na providencia divina: *A quen Deus non lle dá dentes, dálle gorxa* (13702,109). *Por cada dente que caía, medra a gorxa unha pulgada*. Pero outros dous refráns presentan unha visión menos feliz do problema do mal no mundo: *Deus dálle pan a quen non ten dentes*. Moitas veces dispoñen dos recursos os que non saben ou non os poden aproveitar (15214) (44248). *Deus dea pan a quen ten dentes, e a quen non os ten, papas quentes ~ merda para eles* (20301).

Estoutro refrán expresa un desexo pero as súas dúas variantes teñen un significado totalmente oposto: a primeira, de compaixón; a segunda, de sarcasmo.

Traballo

Traballar con alguén nos dentes. ‘Ser persoa que rende moito máis ca outra no traballo’ [*Traballa contigo nos dentes* (25213)].

Tremer Véxase 1.1.

Vaca

Nin teño dentes nin moas para roe-las queiroas - dixo a vaca (18401,186)

Valentía

Valente polo dente (sic) (ZAMO248) (LLÓPIZ 1,53). Ignoro o valor concreto desta valentía, que non definen ningún dos dous colectores.

Vellez Véxase tamén 2.1.4.1. *regaña-los dentes*, **3. Economía**, **3. Síntoma**, **3. Compañón**

Ir alto no dente. ‘Ter unha persoa moitos anos, ser unha persoa maior’ (LOPTA117). // *Vella sen moas anda pola calle vendendo filloas* (18402). // *Xa non oio como oía, xa me cai o pelo e os dentes e, pra ver, fanme falta lentes.* Condensa os achaques da vellez (TABOA2¹⁸). *Caille ó vello o dente, pero non a semente.* Este refrán parece complementario doutro maior *A muller ós sesenta perde a conta, o home perde o dente pero non perde a semente.* A complementariedade dos dous refráns fai verosímil a interpretación de que os vellos van perdendo as súas facultades físicas pero que conservan a libido. Con todo, Vázquez Saco dálle unha interpretación non sexual á palabra *semente*: os vellos van perdendo as súas facultades físicas pero conservan ata o sepulcro as psíquicas. É certo que Vázquez Saco era sacerdote e podería tender ó eufemismo pero el era tan paremiólogo de gabinete coma de campo; por iso supoño que fundamenta estoutra interpretación, primeiro, no uso real que el observa e, segundo, en certos paralelos que el tería na cabeza e dos que outros colectores nos anotaron as explicacións: *Perde o lobo o dente, pero non perde a mente* (23911190). *A zorra mudará os dentes, mais non as mentes* (24402,1419) é paralelo daqueloutro *A zorra perde o rabo pero non as mañas* (38319102). ‘Quen adquire un vicio ou unha manía nunca os perde’. *O lobo pode perde-los dentes, pero non a memoria* (23911190). *A zorra perde o rabo, pero non as malas mañas.* ‘A persoa anciá co tempo vai perdendo facultades físicas pero non a experiencia para resolver situacións’ (35122). *O zorro perderache o rabo ~ a la pero non as mañas* (210071332). *O raposo perde as forzas pero non as mañas.* Destaca o influxo do costume que se converte nunha segunda natureza (40307). *O lobo muda de pelo pero non de condición.* O que é ruín de natureza, ó crecer en anos, crece en malicia pero non muda de maneira de ser. Todos estes paralelos fan verosímil a hipótese de que o sintagma *o home non perde a semente* poida significar ‘a memoria, a experiencia e as mañas’, e que isto non exclúa a libido.

Vil

Non valer un dente. ‘Non valer nada’ [*Ese can non vale un dente* (35108)].

¹⁸ O colector repetía a palabra *dentes* no final do refrán, que no seu día reproducimos ó editalo, e que hoxe corrixo por resultarme máis verosímil.

Xaneiro

Xaneiro quente leva o demo no dente (34505153) (TABOA2) (34501) (39455360) ~ *trae o demo no dente* (TABOA2). Que xaneiro non sexa frío, resulta prexudicial para a agricultura e provocará escaseza de alimentos. O ideal, en cambio, é o que di o seguinte refrán: *Xaneiro xabreiro, febreiro esmuriceiro, marzo airoso, abril chuvinoso, sacan a maio florido* y hermoso. San Xoan claro, Santa Mariña dálle ca fouciña, agosto dálle co xostro, septiembre come e vende que ruín e o dente que come a semente* (6002391). Véxase o que comentei en 3. Economía.

Xustiza Véxase 3. Teoloxía e 3. Compañón

4. A vontade de estilo

Toda esta fraseoloxía está construída con intención informativa e por iso contén moitas observacións curiosas e finas: *dar coa lingua nos dentes* (2.1.7.); *ser máis preguiceiro cás moas de riba* (3 Preguiza); *tirarlle un dente á laceira* (2.1.3.2.); *perder un dente o inverno* (6.2.); *Sempre vai a língoa ónde o dente doi* (3. Problema).

Pero, sobre todo, é certo, e interésame salientalo, que toda esta fraseoloxía está tamén construída con intención estética, con vontade de estilo; de xeito que, aínda que o campo semántico dos dentes sexa reducido, fomos detectando un verdadeiro repertorio de técnicas estilísticas, empezando polo eufemismo que se percibe no refrán *A galiña durmente cántalle ó raposo no dente* (3 Preguiza) e seguindo por hipérbolos, metáforas, sinécdoques, sinestesias. Vexamos algunhas.

4.1. Metáfora

Os falantes que lle chaman *dente de allo* a cada unha das partes da cabeza do allo, queiran non queiran, observan e fan observar que esas partes son brancas e brillantes coma os dentes e que a súa feitura ten moito parecido coa dos dentes enteiros (é dicir, cando os vemos coa súa raíz). Boa parte do material fraseolóxico exposto está construído así; transpoñendo calidades dunhas realidades a outras; encontrando nelas parecidos sorprendentes. A metáfora é un compoñente esencial da fraseoloxía e o falante, cando a utiliza, fala en dous planos ó mesmo tempo; fala poñendo espellos; fala en estereofonía. Por iso digo que a fala popular, maiormente rural, tan rica fraseoloxicamente, ten vontade de estilo. Enumerarei aínda algunhas metáforas vexetais, animais ou agrícolas nas que dentes e moas son o principio activo, a realidade que está no espello da realidade.

4.1.1. Metáfora vexetal

Dente de allo ~ *dente alto*. Cada unha das partes nas que se divide a cabeza do allo, cuberta coas correspondentes cascas (24002 / 246) (XERAIS2240) (XERAIS1302) (23901,064): o dente de allo é un dos elementos de máis intenso uso nas terapias populares, tanto médicas como máxicas (6.12.); // *dente de can 1* ~ *dentón* ('cornizó do centeo, crabunco, caruncho: é un fungo parasito (*Claviceps purpurea*), que se recolle antes de segalo e de apañalo no montón antes da limpa' (24002 / 086)); // *dente de can 2* ('planta monocotiledónea cun bulbo en forma de pera, do que sae un talo que na súa base leva dúas follas opostas –raramente tres–, verdes, con moitas manchas castañas, que deixan

á vista o estilete trífido e os estames de anteras azuis e que ó final remata nunha flor única de cor rosada e cos pétalos voltos cara a atrás: *Erythronium dens canis* L’); // **herba dos dentes** (‘planta tamén chamada *bursa de pastor*, *pan e queixiño*, *panqueixo*, *poutas de zorro* que é a *Capsella bursa-pastoris*’); // **dente de león** (‘*Taraxacum officinale* W., tamén coñecida como *almeirón*, *leitaruga*, *leitariga*, *leitugas*, *leiturga*, *meixacán*, *mexacán*, *mexanacama*, *muxacán*, *paciporca*, *taraxaco*, *tarrela* e que se usa como aperitivo e como remedio de numerosas doenzas’ (GARSA109)); // **dente de agrón** (*Osmunda regalis* L.) coñecido tamén como *dentabrú*, *dentabrún*, *dentabruño*, *dentada*, *dentagrón*, *dentesil*, *dentiquil*, *dentrabón*, *dentrabún*, *dentabú*, *dentragón*, *lentexil*, ‘é planta medicinal que se usa en infusións para os cólicos’ (40607,50). Di o refrán que ***O dentragón e a xenciana tódolos males sanan, non sendo o da morte, porque é moi forte*** (TABOA2)¹⁹. Véxase esta cantiga *Teño que facer o caldo / cos dentes dun dragón, / os sesos dun mosquito / e o rabo dun ratón* (42507,090). // **Dente de cabalo 2**. ‘Millo híbrido’ (17808).

4.1.2. Metáfora animal

Dente de alicornio. ‘Corno da vacaloura, que moita xente cre que cura o goxo, pasándoo pola parte infectada, despois de lava-lo dente con auga e aceite’ (PEREDA33Verín); // **dente longo ~ dentes longos** (NORI2095) ~ **o dentes grandes ~ largos ~ longos** (Vilalba ~ Cospeito) (MONTE149) designan o lobo: obsérvese o artigo singular coa denominación plural, porque se refire a un único animal; // **dente de mar** é un molusco pertencente á clase Scaphopoda e á especie *Dentalium vulgare* (RAMONEGEG09004).

4.1.3. Metáfora mineral

Dente de can 2. ‘Gran moi grande na composición do granito’. [A *pedra é de dente de can* (RIVAS1069)].

4.1.4. Metáfora agrícola

No mundo agrícola hai diversos trebellos que conteñen o concepto de dente no seu nome²⁰; primeiramente, hai **raños de catro ~ tres dentes** e tamén **gadañas de dous dentes**; pero, como era de esperar, os dentes aparecen tamén no carro, no arado e na grade. // **Dente do arado** é ‘un pau no que se encaixa a rella do arado’ (XERAIS1302). // **Dente da grade ~ grada** ou **dente de ferro** [é unha peza de ferro que sae verticalmente dos chanzos da grade: é sabido que a grade é unha “armación de seis madeiros de forma case cuadrada con quince dentes de ferro, pra achaiar a terra, despois de arada e desfacer mellor os torrós” (22101,079) (42213054)]. Xa dixen que **gradar de ~ con dentes** é gradar cos dentes da grade cara a abaixo para cubri-la semente; o contrario, cos dentes da grade cara a arriba, para achanzar, dise **gradar de costas** (30403,174) ~ **gradar de costa** (SOBREI447). // **Trampa de dentes** é un mecanismo para caza-lo raposo que ten uns dentes que non soltan o que traban. // **Ferra-la serra no último dente**. ‘Mangala,

¹⁹ Ignoro se terá que ver con *dente de dragón*.

²⁰ Omíto metáforas léxicas como as **dentoiras**, que son dúas caravillas que en forma de cuña e a maneira de dentes saen por baixo do chedeiro ou piso do carro e que comprimen e suxeitan o eixo do carro tradicional para que role de maneira estable: tamén se coñecen como *diantoiras*, *apeladoiras*, *xuntoiras* ou *treitoiras*. Omíto tamén, pola mesma razón, o **dentón** que é o fungo que parasita o centeo e o peixe acantoterixio.

poñerlle o mango’ (25213). // **Prado de dente**. ‘Prado de peor calidade, por estar moi pisado e ó que o gando vai pacer. Estes prados estércanse co que o gando vai deixando e que favorece as plantas con roseta, que son máis resistentes’ (ANTELO158). // **Dentes de serra**. ‘Moldura que imita os dentes dunha serra e que se utilizaba moito na arquitectura románica’.

4.1.5. Metáfora dental humana

Entre as moitas que levamos vistas, pódese destacar *sáirlle* [a alguén] *a moa do xuízo* significa ‘volverse sensato’; // *te-la moa do siso* significa ‘ser prudente, asidado’: véxase o que direi en 6.6.

4.1.6. Metáfora política

Dente de lobo. ‘Actitude fría e implacable na execución dunha medida dura contra algo ou alguén para conseguir un fin que se considera preferente’. Unha persoa que tivo experiencia política de goberno contoume que, cando accedeu ó cargo, recibiu un consello doutra persoa con experiencia nese mundo, que lle dicía que para gobernar durante moito tempo a regra suprema era *Paso de boi, dente de lobo e, de cando en cando, face-lo bobo*; é dicir, non precipitarse nas decisións, non tremer cando as decisións están tomadas e non responder ás críticas porque calquera outra decisión tería tamén contraindicacións. Este refrán político condensa a versión galega do maquiavelismo para se conservar no poder.

4.2. Metonimias e sinédoques

Hai casos nos que os dentes son unha metonimia da persoa, do seu carácter non sempre visible, do interese verdadeiro que o move a actuar. A locución *verlle o dente* [a alguén] significa ‘descubrirlle esa personalidade que non sempre é transparente, a súa capacidade de, chegado o caso, ser agresivo’. Esta locución úsase nunha paremia que expresa que o poder é o que ispe unha persoa, o que descobre o seu verdadeiro carácter: *Quen queira coñece-lo seu veciño, mandíño lle dará e o dente lle verá*. Que os dentes son metonimia do interese do portador vese ben nestoutra: *Están máis cerca os meus dentes cós meus parentes*. A metonimia é evidente no xa citado *Parentes, as moas e os dentes*: a comenencia persoal é a verdadeira parentela do egoísta. Tamén a hai en *estralarlle unha castaña nos dentes* (por *na boca*); en *dar ó dente* ou *dar á moa* ou en *¡Vai lava-la boca!*

En 1.6. (*gañar ~ aforrar cos dentes pra comer coas enxivas*) xa vimos que dentes e enxivas simbolizan respectivamente a idade de traballar e a vellez: aquela, de cando un forma parte da poboación activa; a outra, de cando un forma parte das clases pasivas. O concepto, como é natural, está formulado de forma máis completa en paremias: *O que non fixo algo con dentes, non o fai coas enxivas. Se os dentes non gañan prós enxivas, as enxivas non poden gañar prós dentes*.

Ir alto no dente significa ‘ter xa moitos anos unha persoa’; // *dente de carro* é a ‘rodeira ou rebaixa que nas pedras do camiño vai deixando gravada a roda do carro co seu diario paso’. Velaí un exemplo no que o efecto resulta designado pola causa.

4.3. Entre a metonimia e a metáfora sinestésica

Os dentes son pedras e desa realidade naceron expresións como *dar ~ facer lume cos dentes* que, como primeiro significado, teñen o de ‘estar moi anoxada unha persoa’; e, como segundo, ‘blasfemar’, que é acción que algunhas veces vai asociada á ira descontrolada. Pero de tódalas metáforas dentarias unha das que máis me chaman a atención, dende pequeno, é a de *rirle o dente* [a alguén]. Era expresión que usaba moito meu pai (véxase 3. Alegría) e, tempo andando, souben que tamén se di noutras linguas. Os fon de Benín din que *Os dentes rin pero o que hai no ventre é diferente*, é dicir, que a risa non sempre expresa o que verdadeiramente sentimos. *Les dents rient des malheurs du corps. Les dents ne rient que du malheur* dise no francés das Antillas²¹. Que a unha persoa *lle ría o dente* significa que está visiblemente contenta polo que vai suceder e, en certa medida, esa é unha sinestesia, porque os dentes aparecen como capaces de teren sensacións. Vexamos outras dúas: *O que lle sabe ó dente, non se lle dá ó parente* (39011). // *Abril frío e fornos quentes, son alegría prós meus dentes* porque, se nesa época aínda hai gran, na cociña campesiña amásase, cócese e pódese comer pan fresco ou unha boa empanada.

Hai outras sinestésias como *darlle gusto ós dentes e máis á gorxa* que aparece tamén no refrán *Dar gusto ó dente trae o laiar da xente* (23911218) xa falei en 2.1.3.2. Comer e en 2.2. Patoloxía.

Co concepto de dentes como pedra está relacionada a idea dos dentes como muralla da lingua. O refrán *A lingua ten unhas boas murallas* (que son os dentes) aconsella discreción e silencio; e, aínda que o refrán *Boca pechada é forte coma unha muralla* podería referirse ós beizos, a locución *ser un desdentado*, co significado de ‘ser mal falado’, revela que a verdadeira muralla da lingua son os dentes.

4.4. A hipérbole

Habitualmente a fraseoloxía constrúe toda a súa imaxinería enfatizando calidades e defectos, buscando sempre a intensificación. A hipérbole é un dos procedementos máis creativos na fraseoloxía. Lémbrense *dar lume cos dentes ~ facer chatolas cos dentes ~ facer lume cos dentes*, que expresan o rinchar dos dentes por ira considerando que os dentes son pedras que, cando chocan, producen chispas; // *non tapar nin un buraco dunha moa furada*, para dicir que algo que nos dan é moi pequena cousa; // *dar cun canto nos dentes* para conformarse coa sorte que un ten; // *doerlle os dentes* [a alguén por algo]², para expresa-lo vivo desexo de algo ou a rabia por non telo xa, desexar algo vehementemente; rabiarse por non ter algo. // *Por cada verdade que di cáelle un dente e aínda os ten todos*, para dicir que alguén é moi mentireiro. // *¡Féndelle a zoca nos dentes!* para animar a quen está golpeando a outro: xa quedou comentada en 2.2.2. Veremos outra hipérbole en 5. como creadora de humor. No cantigueiro popular aflora o mesmo mecanismo da hipérbole: *Os dentes da miña dona / mórdenme cando lles rifo, / heilles de pasa-la lima / por si esa maña lle quito* (LIS1381). *Serrador que serras pino /*

²¹ http://www.citationsetproverbes.com/Proverbes/ProverbesAntillais/tabid/145/Default.aspx?udt_1168_param_page=9&udt_1168_param_search=&udt_1168_param_orderby=Proverbes_x0020_Antillais&udt_1168_param_orderDirection=descending

tamén serrarás carballo / sérrall'os dentes á conta / que m'acaban co caragho (SCHU6 / 2 / 1207).

4.5. Implicitación e explicitación

Xa vimos en 2.1.4.1.3. que en castelán a palabra *regañar* co significado de 'reprender alguén' é unha implicación da locución *regañarlle os dentes* [a alguén] que ten ese mesmo significado pero que en castelán non existe. O DRAE, como dixen, tampouco rexistra o substantivo *regaña* pero si que ten tódolos seus derivados (*regañar, regañadura, regañina* etc.). O proceso inverso, a explicitación, detectámolo no comunísimo refrán *O que non pode, cos dentes acode* do que existe unha continuación que reforza a súa mensaxe: ... *e morde, se pode* (MAREVA09)²².

5. Humor

Como dixen en 2 Preguiza, ó comenta-lo refrán *Paxariño dormente, fólgach'o corpo, fólgach'o dente*, o humor é unha maneira de ve-la vida e por iso aflora en boa parte da fraseoloxía. Os dentes forman parte da expresión humorística, que é case sempre a expresión máis elaborada do ser humano. E a hipérbole é, maiormente aquí, un dos recursos máis utilizados pola fraseoloxía. E, así, para dicir que unha persoa mente, a fraseoloxía di que mente sempre, ata o punto de que, se algunha vez di unha verdade, é por casualidade: *Por cada verdade que di cáelle un dente* (44008). Esta é a formulación habitual pero xa teño oído a explicitación ... *e aínda os ten todos*. Esta explicitación ou reelaboración ampliatoria específica que non só é un mentireiro senón que aínda non dixo a primeira verdade en toda a súa vida. Existe unha variante tamén somática: *Por cada verdade que di cáelle un brazo / e aínda ten os dous*.

As dores da dentición son a metáfora dos inconvenientes de canto despois achega vantaxes na vida. *Os cornos son coma os dentes, que doen ó nacer e dimpois axudan a comer*. Nesta paremia vemos unha metáfora activa de semántica plural, xa que non só parece referirse á utilidade da cornamenta para que outros animais non disputen o alimento senón probablemente ás vantaxes que se poden extraer dunha ruptura matrimonial.

6. Crenzas latentes

Diversas paremias están construídas para expresar crenzas latentes e, para usalos con xeito, o falante debe estar dentro desa cosmovisión, dentro dese sistema de crenzas colectivas.

6.1. A cronoloxía habitual da dentición é a que expresa este refrán *O neno ós seis meses asenta; ós sete endenta; ó ano é andante e ós dous é falante*. Ben, pois a primeira crenza popular relacionada coa dentición é a de que, cando o neno endenta antes dos sete meses, a nai axiña traerá un novo fillo: *Cedo dentado, cedo ermanado ~ O dente do neno que vén temperán, logo trai un novo irmán*. Este refrán ten mesmo o seu complementario: *Tarde dentado, tarde irmanado*.

²² Aínda que non teña que ver cos dentes, vimos outra implicación *dou ó demo > dódemo > dódame* (3. Economía).

6.2. Crese na relación entre os dentes e a forza e agresividade. Este simbolismo está vivo no *dente de san Vicente* que vimos no refrán *Polo san Vicente o inverno perde un dente. Polo san Vicente cáelle ó inverno o primeiro dente* (3. Tempo meteorolóxico).

6.3. Crese na relación entre a dor de dentes como agoiro da morte dalgún parente: *Dor de dentes, morte de parentes ~ Se soñas con dentes, morte nos parentes*. Aínda que outros prefiren un agoiro diferente: *Mal das moas, mal de amores*.

6.4. Crese na relación entre dentes e mentira. Isto acontece por tres procedementos. O primeiro, o refrán *A lingua ten unhas boas murallas*, que aconsella discreción e silencio. Máis común é o refrán *Boca pechada é forte coma unha muralla*. Podíamos pensar en que as tales murallas son os beizos pero lembro que miña nai dicía que *os dentes son as murallas da boca* e para ela *ser un desdentado* era ‘ser mal falado’: nesta locución está implícita a idea dos dentes como muralla da lingua. O segundo é a crenza de que entre os dentes raros escapan as mentiras e por iso se chaman *dentes de mentireiro* os dentes que están moi separados (1.2.): a imaxe latente é a dunha muralla que está en parte destruída e coherentemente di o refrán que *Os homes mentireiros teñen os dentes rareiros*. O terceiro, a locución hiperbólica que acabamos de ver (5. Humor), *por cada verdade que di cáelle un dente (é aínda os ten todos)*, e que alude hiperbolicamente ó mentireiro compulsivo.

6.5. A novena crenza refírese á caída dos dentes. Hoxe na Galicia urbanizada xa se aclimatou o costume do *Rato Pérez*: o meniño, cando lle cae un dente, méteo debaixo do seu cabezal porque os seus pais dinlle que esa noite virá o *Rato Pérez* recoller ese dente e que no sitio deixaralle un regaliño. A cousa corre ben cos meniños urbanos que nunca viron ratos máis que en debuxos; pero dalgún neno rural, que coñecía os ratos, sei que non prendía o sono esa noite pensando que ía vi-lo tal rato e que lle ía roer unha orella. Na Galicia tradicional era máis común poñerse de costas á lareira e ó forno e tirar co dente por riba da cabeza na borralleira ou enriba do forno²³ dicindo *Dente fóra, cagallón na cova* (40607,30) como reafirmación de que a vida aínda ía para riba; en Caritel a fórmula era *Tiro este dente pa riba do forno, pa que veña dreito outro novo*; na Fonsagrada no mesmo rito, din *Lume novo, toma este dente vello e dáme outro novo*; e en Cangas de Foz, segundo Miguel Enríquez, *Lume lumiño, toma este dentiño, pra que veña outro ben dereitiño*. María Pombo, unha informante de 73 anos, de Golmar (A Laracha) di que tiraban o dente envolto nun papeliño e atado a unha pedra para enriba do tellado, ou á borralla, para que *o neno cantara ben* e dicían: *Ratiño, ratiño, dáme un dentiño ben feituquiño*. En Boimorto botábano ó lume *para que viñese outro axiña*. Pero un informante de Ribeira de 55 anos di que na súa infancia xa se coñecía alí o rito de deixalo baixo o cabezal e debemos lembrar que Ribeira está na costa e que, andando os mariñeiros galegos o mundo enteiro, é frecuente que as novidades entren en Galicia pola costa; de feito, a primeira referencia ó rato encontrámola na Laracha un concello que chega á costa. ¿Por que se tira no lume ou na borralla? Carme López Taboada (a quen debo as informacións anteriores de Ribeira, Boimoro e A Fonsagrada) infórmame de que na Estrada din que había que ter coidado de que non o comese a galiña, porque, en caso de tal, o novo nacería torto. En

²³ En Caritel tamén se facía isto coas uñas dos porcos, para que no ano seguinte fosen mellores.

Caritel dan como razón a crenza de que as cousas que son do corpo nunca se deben pisar e que, de pisar un dente, os seguintes nacerían mal feitos ou montados uns nos outros. Hai corenta anos nalgunhas vilas galegas, cando a economía o permitía, o primeiro dente dunha nena engarzábaselle nunha sortella e dábasalle en agasallo. En cambio, a caída patolóxica dos segundos dentes é cousa que se encomenda en Cambados a san Xulián ou santa Apolonia, con esta fórmula: *San Xulián, lévame este dente podre e tráeme outro san* (40607,30). Tamén avisa un refrán de Carballedo (Lugo) que cómpre *Rézalle a Santa Apolonia *pa que non che doia dente nin moa* (21002).

6.6. Relacionada tamén coa caída dos dentes, está a crenza de que o *dente do *xuicio ~ siso* (ou *moa do siso* e *moa do *xuicio*) tarda en nacer pero que xa nunca máis cae, de xeito que acompañará o portador trala morte no xuízo ante o tribunal de Deus. A polisemia da palabra *xuízo* ('sensatez e xuízo final') é a que creou a crenza.

6.7. Crese que ter un sinal por baixo da altura dos dentes é agoiro de riqueza. *Se tes un lunar debaixo dos dentes, has ser máis rico cós teus parentes*. A relación dos lunares coa fortuna é común a outras linguas pero o colector que recolleu este refrán en terras de Chantada, sinala que en castelán, en cambio, tense por indicio de maior riqueza o lunar que loce por riba dos dentes.

6.8. Crese que dentes grandes indican agresividade e son, polo tanto, feos; mentres que os dentes pequenos identifícanse coa beleza. Contarei aquí unha experiencia persoal. Unha moza rural de extraordinaria beleza e de dentamía perfecta pedíume un día que lle fixese unhas fotos co traxe tradicional galego que ela mesma bordara. Eu non conseguía facela sorrir, de xeito que asomasen aqueles dentes perfectos e acaboume confesando que os tapaba porque estaba convencida de ter *dentes de cabalo*. O que para un urbano sería a perfección, para ela era un defecto porque lle parecían de tamaño excesivo. Posteriormente comprobei que a fraseoloxía galega chama *dentes de cabalo*, *dentes frade* ou *dentes de chavella* (véxase 2.1.2) ós dentes excesivamente grandes, por consideralos indicio de avidez de comida e de egoísmo ou de agresividade. Doutro xeito exprésano dúas cantigas populares: *¿Como queres que te queira, / se non te podo querer? / Te-los dentes moi grandes / e despois vasme morder* (23911073). *Tes os dentes tan pequenos / como areñas de sal; / dende eiquí están parecendo / bocadiños de cristal* (LOREN22338). Pero teño a impresión de que é na muller, e non no home, en quen o mundo rural considera inadecuados os dentes grandes.

6.9. Crese que, para que non doia a dentamía, cómpre corta-las uñas das mans e dos pés o luns (*Desque corto as uñas o lus, non me doi a dentamía*).

6.10. Crese que hai relación entre a dentición das porcas coa sorte. É común, polo menos no centro de Galicia, dicir *¡Saúlle un dente á porca!* cando lle saen boas cartas no xogo a unha persoa que habitualmente perde e, por unha vez, tivo sorte. En Vilar de Ortelle (Pantón) din que lle *sae un dente* ou *unha pata*. (Ortelle).

6.11. Crese que os dentes do demo son puntiagudos, coma os dos tiburóns, e polo tanto, paradigma de cousa que crava: *ser afiado coma os dentes do demo* (MANDI1:417).

6.12. Do valor profiláctico dos *dentes de allo* témo-lo testemuño nesta cantiga: *Non teño medo dos teus ditos / nin medo do teu meigallo, / que ando cunha vacaloura, / e catro dentes de allo* (CABAN4106).

6.13. Así como hoxe no diálogo amoroso os amantes piden os beizos, quedan probas de que os dentes entraban na expresión deses delirios amorosos *Dáme un dente da túa boca, / deses que levas diante, / para poñer no peito, / que me sirva por amante* (27003,017). Outras cantigas parecen exhuma-lo feito de que antigamente se facían amuletos con dentes de animais *E morreu a burra: / quitáronlle os dentes, / ai, si,... / pró día da voda: / darllos ós parentes, / ai, si,..* (RICO091). *Ehí vai Luisa de Guinio, / corre coma unha cadela, / busca-los dentes do burro / pra faguer unha peineta*²⁴.

7. Valor e simbolismo final

7.1. Os dentes son parte do corpo que inflúe de maneira decisiva na alimentación: o seu bo estado permite comer de todo; o seu deterioramento pode facer dolorosa a mastigación e difícil a dixestión; a súa ausencia limita a alimentación a líquidos, cremas ou cousas previamente trituradas. Pero, por seren parte dese microcosmos que é o corpo humano, os nosos dentes ofrecen informacións que son case íntimas: *facer chatolas cos dentes* manifesta que ou temos frío ou temos medo; a idade dos nenos e dos vellos, a alimentación, o nivel económico familiar na adolescencia, a autoestima e tamén os traumatismos, as frustracións e, mesmo, o contacto coas drogas quedan escritos e patentes no desenvolvemento, implantación e orientación de cada peza dentaria. Como a idade dos cabalos e das vacas se sabe polo estado da súa dentamía, díse que *falan polos dentes*. E, aínda que os seres humanos temos documentos escritos que indican con maior precisión a nosa idade, nós tamén *falamos polos dentes*. Os dentes, coma as mans e os ollos, son un elemento moi expresivo dos sentimentos e actitudes.

A importancia dos dentes non se reduce, polo tanto, á capacidade de trituraren. Por iso, pola súa dureza e pola súa duración milenaria son un símbolo de forza, de poder e de eternidade como veremos no final deste artigo. Non é casual que nos xeroglíficos exipcios os dentes fosen unha parte do sistema gráfico, que a escritura alfabética semítica acabou transformando na letra hebrea *xin* [𐤃], da que saíu a grega *sigma* [Σ] e o noso *ese* [S]. Nin é casual que na sociedade actual a ortodoncia sexa unha preocupación importante do mundo occidental e que se nos fale tanto do sorriso imperfecto para crear en nós a ambición de sorrirmos sen complexos.

7.2. Os dentes son valiosos e paradigma de realidades valiosas. Por esa razón son paradigmáticos *non valer un dente* e *dar cun canto nos dentes*. O dente é claramente o símbolo dos últimos recursos de que un dispón (*con dentes e uñas*) e das forzas telúricas (*dente de san Vicente*). A vinculación dos dentes co poder e coa forza dáse en moitas culturas: tamén na galega: *[Aí veñen os de Parada / veñen os homes valentes / traen a ponte do Porto / atravesada nos dentes* (SCHU4 / 2 / 390a). *Os de Conxo, os de*

²⁴ En Moscoso (Pazos de Borbén) cantábase en 1942 esta cantiga *Miña Virxe do Remedios / ten un dente na coroa; / quen ten rábía que rabée, / quen ten pesar que o roa* (VENTIN3320bis). Reviséi con atención esa coroa e non encontrei dente ningún, nin houbo veciño que me asegurase que en tempos o tivera.

Conxo, / os de Conxo son valentes, / levan a Ponte de ferro / atravesada nos dentes (27003,042). *Os de Cures son valentes / levan a ponte da Serra / atravesada nos dentes* (SCHU4 / 2 / 390b)]. Por iso o adorno con dentes de animais ferozes (en Galicia o *dente de cocho bravo* ou, polo menos, de porco doméstico contra o mal de ollo (GEG09004)) ou mesmo de persoas condenadas a morte convértese en amuleto protector. Viceversa, a caída dos dentes asóciase coa derrota, a inhibición, a perda da mocidade (como vimos en 2.2. Patoloxía), a vellez, a perda da forza (*Polo san Vicente o inverno perde un dente / cáelle o primeiro dente*) a indefensión ou mesmo a incapacidade de aproveita-los recursos existentes (*Dálle Deus pan a quen non ten dentes*). Hai culturas nas que se asocia a perda dos dentes coa castración e tamén as hai que chegaron a dotar de simboloxía cada peza dentaria, de xeito que non só falan das zonas masculinas e femininas en cada un dos arcos dentarios senón que mesmo hai quen identifica, dente por dente, dende o incisivo ata a moa do xuízo, cada peza como o dente do razoamento, da comunicación, da vontade, da audacia, da intelixencia, do pai e nai, da transgresión e da sabedoría²⁵.

Na actual sociedade occidental boa parte desa simboloxía está aparentemente perdida. Pero só en aparencia: nunca coma hoxe houbo unha tan intensa e extensa actividade ortodóncica e non sempre este caro e doloroso sacrificio é froito dunha necesidade médica, senón da compulsiva busca do sorriso perfecto e *hollywoodiano*. O occidental actual sabe que, da mesma maneira que a grafoloxía describe o carácter pola letra e a grafoterapia pretende corrixi-lo carácter modificando a letra, así a odontoloxía describe o noso historial íntimo e a odontoterapia ou a ortodoncia, corrixiendo as mensaxes que emitimos coa nosa dentamía deformada, aspiran a corrixi tamén as frustracións que nela están escritas. En certas culturas africanas límanse e tállanse os dentes para darlle ó portador o aspecto dun xaguar ou dun crocodilo que son os animais totémicos pola súa ferocidade. A odontoterapia occidental, sempre dolorosa e custosa, é un esforzo para adquirir unha nova personalidade máis atractiva e harmónica. No fondo esta sociedade, aparentemente incrédula, segue vendo nunha dentamía sa, branca e harmónica a idea de saúde, forza e autoestima, é dicir, a condición do éxito na vida. Os dentes, como dixen, non son a condición dun líder pero poden reforzala.

A fraseoloxía galega garda memoria desa simboloxía e deses valores estéticos que aínda viven no mundo rural. Di unha cantiga popular que *os dentes son a fror de toda cara*. ¿Pero cales son as características ideais dos dentes? Ben feitos, sans pero máis ben pequenos, como se viu na anécdota que relatei en 6.8. A vinculación dos dentes grandes coa agresividade fai que, polo menos na muller, fosen mal vistos. Quizais tamén o estaren fóra da proporción aceptada socialmente é o que os relaciona coa chavella do carro que sobresaie moito por riba do chedeiro e do xugo [*Tes a canela mui alta / i o narís mui afiado, / a medida dos teus dentes / é a chavella do carro* (24402,0156). *Tés unha boca moi ghrande / e o nariz moi aghillado / a medida dos teus dentes / a chavella do carro* (SCHU5 / 2 / 270bis1) (23911073)].

²⁵ E aínda nos quedan algunhas que non conseguimos descifrar porque nos chegan sen definir, coma esta que recolle Llópiz (L 1/ 137) *quedar cos dentes como ósos*.

Aínda que hoxe se impuxo a estética americana dos dentes ben visibles, mesmo na muller, parece que na tradición oral galega se estimaban os dentes pequenos: hai un refrán que di que *O dente do rato é bo dente, que sempre deixa a semente*. Na estética tradicional parece percibirse como valiosa a dentamía discreta e por iso se fai a risa de quen tiña os *dentes tan longos que daba cada un deles o puño para un paraugas*. Vemos aquí unha mostra máis da constante chamada da cultura tradicional galega á mesura e á discreción.

7.3. Cando observamos globalmente este material, detectamos un microsistema de comunicación. A dentamía non só creou o vocabulario específico do seu campo semántico senón tamén un repertorio de metáforas pasivas e activas. O conxunto deste microsistema dispón tamén de unidades polisémicas (*regaña-lo dente* (2.1.4.1.), *meter ~ finca-lo dente* (2.1.3.), *facer lume cos dentes 1* (2.1.5.) e *facer lume cos dentes 2* (3. Blasfemar)) e tamén dispón de series antónimas, para falar da forza e da debilidade, da riqueza e da pobreza, do apetecible e do desagradable.

Pero, como é ben sabido, na fraseoloxía hai lagoas que descompensan o sistema. Hai temas para os que misteriosamente falta material: hai moitas referencias á dureza pero non á brancura; hainas ó tamaño pero non á harmonía; hainas á sucidade pero non á hixiene. E, como adoito, hai máis recursos para expresa-lo negativo (*Sempre a lingua vai ónde o dente doi*) que para o positivo: os dentes poderían ser paradigma de brancura, de limpeza, de harmonía, de firmeza, de alegría, da beleza ou da sinceridade pero os falantes escolleron a súa dureza, a función trituradora, a sucidade ou a falta deles como máis axeitados para a expresión do negativo e, así, dispoñemos de máis locucións con *dentes* para expresa-lo odio (*ter alguén entre os dentes*) do que para o amor; e tamén existen para maldade, insinceridade, agresividade pero non para bondade, sinceridade ou cordialidade. Remato tentando sintetizar isto último nun cadro final.

POSITIVO		NEGATIVO	
FORZA dentes enerxía para vivir e para enfronta-los problemas arma para atacar esforzo que un pon en algo	<i>regaña-lo dente</i> <i>O que teña medo, que se meta no cortello; e o que sexa valente, que regañe o dente.</i> <i>trae-la porta do forno ~ plá dos porcos ~ ponte atravesada nos dentes</i>	DEBILIDADE enxivas	<i>caerlle o dente; perder un dente; tirarlle un dente a algo ~ tirarlle un dente á laceira.</i> <i>Can sen dentes non traba. A muller ós sesenta perde a conta; o home perde o dente pero non perde a semente.</i>
CONQUISTA VITORIA	<i>chanta-los dentes[en algo]. Pouco me importa que ladre can que non me chanta o dente</i> <i>poñerlle o dente</i>	DERROTA	<i>tirarlle os dentes [a alguén]</i> <i>regañar ~ requicha-los dentes</i> 2.1.4.1.5
MOCIDADE dentes	<i>gañar cos dentes</i>	VELLEZ enxivas	<i>comer coas enxivas. O que non fixo algo con dentes, non o fai coas enxivas. Se os dentes non</i>

			<i>ganan prás inxivas, as inxivas non poden ganar prós dentes.</i>
VIDA	<i>nacer ~ muda-los dentes</i> <i>Dente fôra, cagallón na cova</i>	MORTE	<i>requicha-los dentes</i>
CAPACIDADE	<i>ter dentes</i>	INCAPACIDADE	<i>non ter dentes (Dá Dio-las nocas a quen non ten dentes); ter dentes e non ter pan.</i>
CORDIALIDADE	<i>regaña-los dentes</i> 2.1.4.1.1.	AGRESIVIDADE	<i>facer lume cos dentes;</i> <i>regañarlle os dentes [a alguén]</i> 2.1.4.1.4.; <i>leva-lo demo no dente. Xaneiro quente leva o demo no dente.</i> <i>andarlle cos dentes [a alguén]</i> <i>matar dunha dentada no cu</i> <i>dálles cun coio nos dentes (inutiliza)</i>
BELEZA	<i>Os dentes é a fror de toda cara.</i> <i>(Tes un caravel na boca / e os dentes son as folliñas ...)</i>	FEALDADE	<i>vella sen dentes</i> <i>Cara sen dentes fai os mortos viventes.</i> <i>Mireille para a boca / e sólo tiña un dente / era o mesmo demo / en figura de xente.</i>
SORRISO	<i>regaña-los dentes</i> 2.1.4.1.1. <i>recacha-la moa</i>	SERIEDADE	<i>non se lle veren os dentes [a alguén]</i> <i>non mostra-los dentes</i>
DUREZA, PEDRA, MURALLA	<i>dar lume cos dentes ~ facer chatolas cos dentes ~ facer lume cos dentes</i> <i>A lingua ten unha boa muralla</i> <i>Os meus dentes non son de liño</i>	BRANDURA, DEBILIDADE, INDISCRECIÓN	<i>comer coas enxivas</i> <i>Papas quentes, á vella sin dentes</i> <i>ter dentes de cortiza</i> <i>ser un desdentado</i>
GUSTO, APETECIBLE	<i>alegría para os meus dentes (apetecible); aguza-lo dente; poñe-la denteira</i>	DESAGRADO, DESAGRADABLE	<i>corta-los dentes, poñe-la denteira; coma se lle quitaran as moas</i>
SENSATEZ, PRUDENCIA	<i>moa do siso, dente do xuício; te-la moa do siso; A lingua ten unha boa muralla</i>	INSENSATEZ, INDISCRECIÓN	<i>ser un desdentado</i>
AMOR	<i>meterlle o dente [a alguén]; Mal das moas, mal de amores</i>	ODIO	<i>ter alguén entre os dentes; ter alguén debaixo dun dente</i>

RIQUEZA recursos	<i>ter ben que dar ó dente ter en que mete-lo dente</i>	POBREZA	<i>Se o dente folga, é sinal de fame; non ser para os dentes [de alguén]; non ter dente nin moa. Non haber para un dente</i>
PROPORCIÓN	<i>A quen Deus non lle dá dentes, dálle gorxa. Por cada dente que caia, medra a gorxa unha pulgada</i>	DESpropORCIÓN	<i>Dálle Deus pan a quen non ten dentes.</i>
SOLIDARIEDADE		EGOÍSMO	<i>Parentes, as moas e os dentes. Están máis cerca os meus dentes cós meus parentes.</i>
		ÚLTIMO RECURSO	<i>con uñas e dentes; Quen máis non pode ós dentes acode [e morde, se pode].</i>
BONDADE		MALDADE	<i>ser un richadentes; leva-lo demo no dente; caerlle o dente</i>
ÉXITO		FRUSTRACIÓN ENVEXA	<i>quedar cos dentes a regañar caerlle os dentes por algo</i>
GRANDE		MÍNIMO	<i>non haber para un dente; nin isto [3. Escaseza]</i>
SINCERIDADE		INSINCERIDADE	<i>de dentes para fóra; ter moas de cortiza</i>
VALIOSO		VIL	<i>non valer nin un dente</i>
UTILIDADE		INCONVENIENTE INUTILIDADE	<i>te-la denteira: Uns comen a froita e outros teñen a denteira. A boca sin dentes e sin moas é como o muño sin pé e sin roda..</i>
VERDADE		MENTIRA	<i>mentir con cantos dentes un ten na boca; Por cada verdade que di cáelle un dente e aínda os ten todos. A cana engana, o dente mente e na arruga non hai duda.</i>

8. Fontes que se citan do Tesouro Fraseolóxico Galego

00001 Anónimo. Información recollida nalgún lugar de Galicia.

00006 Anónimo. Información recollida nalgún lugar de Galicia.

00013 Anónimo. Información recollida nalgún lugar de Galicia (1979).

00021 COLECTIVO AMENCER (Alumnos R(eal) S(eminario de) S(anta) C(atalina) de Mondoñedo; Ana Isabel Rodríguez Vázquez (ed.)) (1999): *A carón do lume Recolla de literatura popular dos alumnos do Real Seminario Santa Catalina de Mondoñedo*. Lugo: Citania publicacións. Material diverso de tradición oral recollido en diversos lugares das provincias de Lugo e da Coruña.

13025 Emilio (oínte da Radio Galega, vendedor do cupón da ONCE). A Coruña (A Coruña).

13201 MARTÍNEZ MARTÍNEZ, Mª Rosario (1970): *El habla de Curtis y sus cercantías Tesis de Licenciatura*. Universidad de Santiago de Compostela. Febrero de 1970. Citado tamén en

- GARCIA, Constantino: *Glosario de voces galegas de hoxe*. (Anexo 27, 1985 de *Verba*). Universidade de Santiago de Compostela. Información recollida en Curtis.
- 13401** LEIS CASANOVA, I. (1985): *Glosario de voces galegas de hoxe* (Anexo 27, 1985 de *Verba*). Universidade de Santiago de Compostela. Información recollida en Dumbria.
- 13600** Información recollida en Ferrol por Xesús Ferro Ruibal.
- 13702** ESMORÍS RECAMÁN, Francisco (1959): “Refranero fistrerrán” en *Cuadernos de Estudios Gallegos* XIV,42,1959,107-129.
- 15001** Fidalgo, Timoteo (85 anos en 1979). Gravación realizada en Malde (Monfero) por María Fraga García.
- 15212** GARCÍA-RODRÍGUEZ, Xosé María: *A vila nos anos vinte. Entroido, estampas, cantigas e lexendas muiñeiras, cregos, cegos, os nosos probiños*. Impreso en República Dominicana, sen data. Muros (Muros): ¿Ed. do autor?
- 15214** REY GONZÁLEZ, José (1914): “Adagios populares” en *Boletín de la Real Academia Gallega* 90,1914,139. Información recollida en Muros.
- 15801** Información recollida en Mera (Oleiros). Varela Fernández, Mª Dolores B. (Gravación de 1979).
- 16008** Información recollida en Sigüeiro (Oroso) por Isabel Valiño Ferrín.
- 16106** LASTRA, Clemencia (1911 / 1913): “Cantares Populares de Galicia” en *Boletín de la Real Academia Gallega* 46,1911,255-256 / 47,1911,274-276 / 48,1911,299-301 / 49,1911,21 / 51-52,1911,68-70 / 71,1913,276-278. [Os números que seguen á clave localizadora <16106> indican o tomo (3) e maila páxina (3) onde se encontra a cantiga. Comarca de Ortigueira].
- 16207** Información recollida en Outes (Outes) por Isabel Valiño Ferrín.
- 17007** MARÍN SUÁREZ, Mª de los Ángeles I.: *O léxico de San Sadurniño de Joianes. Trabajo de licenciatura*. Goiáns (Porto do Son).
- 17306** Información recollida en Aguiño, Carreira e Castiñeiras (Ribeira) por Xosé Antonio Pena Romay.
- 17808** GARCÍA GONZÁLEZ, C. (1985): *Glosario de voces galegas de hoxe*. (Anexo 27, 1985 de *Verba*). Universidade de Santiago de Compostela. Información recollida en Santiago de Compostela.
- 17824** Información recollida en Enfesta (Santiago de Compostela) por Mª Elena Carrillo González.
- 18003** Información recollida en Sobrado dos Monxes por M.C. LÓPEZ TABOADA e citada por GARCÍA GONZÁLEZ, C. (1985): *Glosario de voces galegas de hoxe*. (Anexo 27, 1985 de *Verba*). Universidade de Santiago de Compostela.
- 18401** Información recollida en Santaia. Gorgullos (Tordoia). VARELA GONZÁLEZ, Francisca (1985): *A fala de Santaia Memoria de licenciatura*. Universidade de Santiago 1975. Inédita. Citada tamén en Constantino GARCIA: *Glosario de voces galegas de hoxe*. (Anexo 27, 1985 de *Verba*). Universidade de Santiago de Compostela.
- 18402** Información recollida en Anxeriz (Tordoia) por José Álvarez Souto e citada por VAZQUEZ SACO, Francisco (2003): “Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral” en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5,2003.
- 18603** Información recollida en Trazo por Clara Viqueira Liñares.
- 19601** MACIÑEIRA PARDO DE LAMA, F. (1971): *Literatura popular das Terras da Capelada e da Faladora* C.E.G. XXVI,78,MCMLXXI,95-116.
- 19608** LORENZO VÁZQUEZ, Ramón (1969): *Contribución al léxico gallego*, en *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* XXV,1969,211-250. [Os tres últimos díxitos indican a páxina]. Información recollida na comarca de Santiago.
- 20301** Información recollida en Lebesende, Queixeiro (Antas de Ulla) por M. do Carme Lamela Villaravid.
- 20302** Información recollida en San Pedro Fiz de Castro (Antas de Ulla) por Bienvenido García Conde.
- 20306** Información recollida en Antas de Ulla por Ana Mª Varela Varela.
- 20309** LAMELA VILLARAVID, Carme (1992): *A cultura popular de tradición oral -literatura popular - no concello de Antas de Ulla* 1992. Inédito. [Os díxitos 6º,8º e 9º, se existen, indican as páxinas].
- 21002** Información recollida en Pradeda. Cartelos (Carballedo) por Pilar Guerra Otero.
- 21007** RIELO CARBALLO, Nicanor (1972 / 1973 / 1974 / 1975): *Refranero Popular de Carballedo*, en *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* XXVIII,1972,1º-2º,145-156; XXIX,1973,1º-2º,131-153; XXX,1974,3º-4º,429-452; XXXI,1975,1º-4º,111-135. Información recollida en Carballedo (Lugo).
- 21112** EQUIPO DE NORMALIZACIÓN LINGÜÍSTICA (2000): *Anacos da nosa cultura Refrán, adiviñas, lendas. Celebracións e oficios. Aparellos*. C.E.I.P. Veleiro do Campo (Castro Ribeiras do Lea). Curso 95/96-96/97. Citania Publicacións, Lugo 2000.

- 21312** AMIGO GONZÁLEZ, Ana I.: *Pequena contribución á fraseoloxía galega: mostras da comarca ancaresa*. Inédito. Información recollida en Vilanova do Pedregal (Cervantes).
- 21602** Información recollida en Goá (Cospeito) por Mª Xesús Anido Silvosa.
- 22101** CORTIÑA VÁZQUEZ, Serafín: *Anotaciones sobre el léxico de Gonze (Friol) Memoria de Licenciatura*. Universidade de Santiago de Compostela. Sen data.
- 22213** Información recollida por PÉREZ LÓPEZ, Segundo no Buriz (Guitiriz) e citada por COLECTIVO AMENCER (Alumnos R(eal) S(eminario de) S(anta) C(atalina) de Mondoñedo; RODRÍGUEZ VÁZQUEZ, Ana Isabel (ed.)) (1999): *A carón do lume Recolla de literatura popular dos alumnos do Real Seminario Santa Catalina de Mondoñedo*. Lugo: Citania publicacións.
- 22714** Información recollida en Lugo (Lugo) por Juan José Cancio Da Cunha.
- 22806** Información recollida en Seixosmil (Meira) e citada por OTERO, Aníbal (1949-1967): *Vocabulario de San Jorge de Piquín* (Anejo 8, 1977 de *Verba, Anuario Gallego de Filología*). Universidad de Santiago de Compostela. Cfr. tamén “Hipótesis etimolóxicas referentes al gallego-portugués” en *Cuadernos de Estudios Gallegos IV-XXII, 1949-1967*. [Os díxitos 6-7 indican o fascículo, os díxitos 7-8 o ano de publicación e os tres últimos a páxina].
- 22910** NORIEGA VARELA, Antón (1920): Material etnolingüístico publicado na sección “Archivo filolóxico e etnográfico de Galicia”, en *Nós* 1,1920,16-17. Información recollida en Mondoñedo.
- 22919** Información recollida en Valiño (Mondoñedo) por Félix Méndez Nogueira e citada por COLECTIVO AMENCER (Alumnos R(eal) S(eminario de) S(anta) C(atalina) de Mondoñedo; RODRÍGUEZ VÁZQUEZ, Ana Isabel (ed.)) (1999): *A carón do lume Recolla de literatura popular dos alumnos do Real Seminario Santa Catalina de Mondoñedo*. Lugo: Citania publicacións. Material diverso de tradición oral.
- 22976** REQUEIXO, Armando (1994): “Sobre fraseoloxía galega: algunhas mostras da área mindoniense”, en *Cadernos de lingua* 9,1994,89-110. Información recollida en Mondoñedo.
- 23008** RODRÍGUEZ, Xesús (1930): “Folklore da aldea de Caneda, Concello de Monforte de Lemos”, en *Nós* 73,1930,12-15/ 76,1930,76-77.
- 23104** Información recollida en Güimil (Monterroso) por Matilde Ferreiro Cabana.
- 23901** PALACIO SÁNCHEZ, José Antonio (1974 / 1985): *Notas sobre el léxico de Ferreira de Pantón (Lugo) Tesis de licenciatura*. Universidade de Santiago de Compostela. Julio de 1974. Citado tamén en Constantino GARCIA: *Glosario de voces galegas de hoxe*. (Anexo 27, 1985 de *Verba*). Universidade de Santiago de Compostela.
- 23911** Información recollida en Pantón e citada por ASOCIACIÓN XUVENIL “OS ESTRALOXOS” (2003): *Cántigas, ditos, alcumes da Ribeira Sacra*. Asociación Xuvenil “Os Estraloxos”. Pantón: Concello de Pantón. [Os tres últimos díxitos indican a páxina]. Véxase máis en diante a referencia ORTELLE.
- 24002** PALLARES LÓPEZ, Manuel-Ramiro (1990): *Vocabulario do Concello de Paradela (Lugo)*. Lugo: Servicio Publicacións Deputación Provincial.
- 24402** RIELO CARBALLO, Isaac (1980): *Cancioneiro da Terra Cha (Pol)*. Sada: Edicións do Castro. (Cuadernos del Seminario de Estudios Cerámicos de Sargadelos 35). [Os catro últimos díxitos indican o número de cantiga ou refrán e, por veces, a información que se cita está na correspondente nota ó final do libro].
- 25213** OTERO, Aníbal (1977): *Vocabulario de San Jorge de Piquín*. (Anejo 8, 1977 de *Verba, Anuario Gallego de Filología*). Universidad de Santiago de Compostela. [Os cinco primeiros díxitos indican a localidade e os restantes a páxina].
- 26336** Información recollida por Xoán Montenegro Rey en Vilalba e citada por COLECTIVO AMENCER (Alumnos R(eal) S(eminario de) S(anta) C(atalina) de Mondoñedo; RODRÍGUEZ VÁZQUEZ, Ana Isabel (ed.)) (1999): *A carón do lume Recolla de literatura popular dos alumnos do Real Seminario Santa Catalina de Mondoñedo*. Lugo: Citania publicacións.
- 26406** Información recollida en Viveiro (Viveiro) e citada por CRESPO POZO, J. José Santiago (1979 / 1982 / 1985): *Nueva Contribución al Diccionario Castellano-Gallego*. Sada: O Castro 2/1979,3/1982,4/1985.
- 27001** REGUEIRA FERNÁNDEZ, Xosé Luís (1991): *A fala do norte da Terra Cha. Memoria de Doutoramento*. Universidade de Santiago de Compostela. Abril de 1991.
- 27003** Información recollida na Terra Cha e citada por RIELO CARBALLO, Isaac (1989): *Cancións galegas (Literatura Popular)*. Lugo: Recolleita, ordenación, limiar e notas por Servicio de Publicaciones. Diputación Provincial.
- 30106** Información recollida en Paicordeiro e Roimelo (Allariz) por Xoán CarlosRodríguez Pérez.

- 30402** Información recollida en Avión (Avión) e citada por FERNÁNDEZ SENRA, Mariló e Xulio (1997): *Cancioneiro popular da provincia de Ourense* Deputación de Ourense, 1997.
- 30403** Información recollida en Rubillón,Taboazas e Liñares (Avión) e citada por CORTIZO AMARO, José Luís (1998): *O ghallego dos sete lugares O ghallego que se falaba,e inda se fala, nos lugares de Rubillón, Taboazas, Liñares, Baiste, Penedo, Couso e Acebedo (concello de Avión, Ourense)*.Vigo: Edición do autor, 1998. [Os tres últimos díxitos indican a páxina].
- 33203** Información recollida en Gomesende por Xulia Mª Sierra Vaquero e citada por COL.MANUEL LEIRAS PULPEIRO; (MARTÍNEZ SEIXO, R. dir.) (2000): *Diccionario fraseolóxico galego. Unha achega desde o galego vivo*. Vigo: Ed.A Nosa Terra.
- 33301** Información recollida na Gudiña por Xosé Rodríguez Cruz.
- 33903** FERNANDES DO PALHEIRO, Bieito (1935): *Refraneiro de Grou (Lobios)* en FERRO RUIBAL, Xesús (ed.) (2008): “Refraneiro de Grou (Lobios) recollido por Bieito Fernandes do Palheiro” en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 10,2008,241-253.
- 34501** TABOADA CID, Manuel (1971 / 1985): *Vocabulario y Notas Etnográficas de La Mezquita. Tesis de Licenciatura*. Universidad de Santiago de Compostela. Febreiro de 1971. Citado tamén en GARCÍA, Constantino: *Glosario de voces galegas de hoxe*. (Anexo 27, 1985 de *Verba*). Universidade de Santiago de Compostela.
- 34505** TABOADA CID, Manuel (1978): “Algunos aspectos de la vida material y espiritual de La Mezquita”, en *Boletín Auriense* VIII,1978,149-163. III Etnografía.
- 35108** Información recollida en Ourense (Ourense) por Ruth María Losada Soto.
- 35122** Información recollida en Ourense (Ourense) por Mª Celia González Bermejo.
- 35133** LÓPEZ CUEVILLAS, F.; FDEZ.HERMIDA, V.; LORENZO, X. (1936): *Parroquia de Velle*. Seminario de Estudos Galegos. Compostela MCMXXXVI.
- 35501** Información recollida en Santa Marta de Moreiras (O Pereiro de Aguiar) e citada por RAMÓN E FERNÁNDEZ OXEA, Xosé (1968): *Santa Marta de Moreiras* Castrelos, Vigo 1968.
- 37311** Información recollida en Cea (San Cristovo de Cea) por Rosa Mª Rodríguez Muñoz, e citada por COL. MANUEL LEIRAS PULPEIRO; (MARTÍNEZ SEIXO, R. dir.) (2000): *Diccionario fraseolóxico galego. Unha achega desde o galego vivo*. Vigo: Ed.A Nosa Terra.
- 38209** Información recollida en Verín e citada por CRESPO POZO, José-Santiago (1972 / 1979 / 1982 / 1985): *Nueva contribución a un vocabulario Castellano-Gallego con indicación de fuentes e inclusión del gallego literario*. Orense: Edit. La Región (tomo 1, 1972) / Sada: Edición do Castro (tomos 2,3 e 4, 1979,1982,1985 respectivamente).
- 38319** VIDAL CASTIÑEIRA, Ana (2003) “Aproximación ó ‘mínimo paremiolóxico’ galego. Unha proposta didáctica” en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 4,2003,79-116. [Os tres últimos díxitos indican a páxina].
- 39011** Información recollida por diversos informantes en Xinzo de Limia e citada por BLANCO, Milagros: *Refráns recollidos nos concellos de Xinzo de Limia e Sarreaus Traballo de Maxisterio*.
- 39406** Prieto, Laureano citado por RODRIGUEZ CRUZ, Xosé: *Polos roteiros da fala da Gudiña* (inédito) (Traballos diversos de Laureano Prieto sobre as terras da Gudiña, A Mezquita, Viana do Bolo e O Bolo) (Terras da Gudiña, A Mezquita).
- 39455** RIVAS QUINTAS, Eligio; RODRÍGUEZ CRUZ, José (2002): *Terras das Frieiras*. Ourense: Deputación Provincial de Ourense, 2002. Información recollida na Terra das Frieiras. [Os tres últimos díxitos indican a páxina].
- 40108** Información recollida en Arbo por Pilar Leal Varela e citada por COL. MANUEL LEIRAS PULPEIRO; (MARTÍNEZ SEIXO, R. dir.) (2000): *Diccionario fraseolóxico galego. Unha achega desde o galego vivo*. Vigo: Ed. A Nosa Terra.
- 40307** Información recollida en Bretoña, Curro (Barro) por Xosé Manuel Corredoira Varela.
- 40607** EQUIPO DE NORMALIZACIÓN LINGÜÍSTICA DO C.P. CASTRELO (1996): *A medicina popular*. Colexio Público de Castrelo, Cambados 1996.
- 40702** Información recollida en Couso (Campo Lameiro) por Isabel Valiño Ferrín.
- 41202** VIDAL MEIJÓN, Ana: *Contribución ó estudio do léxico de Loureiro (Cotobade)*. *Memoria de Licenciatura*. Universidade de Santiago de Compostela. Setembro de 1994.
- 41227** FRAGUAS FRAGUAS, Antonio (1946): “Máscaras y sermones de Carnaval en Cotobad” en *Revista de Dialectología y Tradiciones populares* II,1946,435-457. [Os tres últimos díxitos indican a páxina].
- 41504** Información recollida en Couselo (Cuntis) por Selva Touriño.

- 41739** Información recollida en Santa Mariña de Ribela (A Estrada) por José Barreiro Somoza e citada por VAZQUEZ SACO, Francisco (2003): “Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral”, en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5,2003.
- 42213** ENRÍQUEZ SALIDO, M^a del Carmen (1974): *Léxico de O Grove*. Verba Anejo 3. Universidad de Santiago de Compostela 1974. Citado tamén en GARCIA, Constantino: *Glosario de voces galegas de hoxe*. (Anexo 27, 1985 de *Verba*). Universidade de Santiago de Compostela. [Os tres últimos díxitos indican a páxina].
- 42507** MORGADE, Xosé Carlos (1996): *A Lama. Libro de cantigas*. A Lama: Concello da Lama 1996.
- 43210** Información recollida de Jesús Ferro Batallán en Grixó, Santa Cruz de Lamas (Moraña).
- 43214** Información recollida de Secundino Rodríguez Calvo na Bouza, Rebón (Moraña).
- 43220** Información recollida de María Ruibal Fernández na Bouza. Rebón (Moraña).
- 43317** Información recollida en Mos (Pontevedra) por Mª Xosé Álvarez Lago e citada por COL. MANUEL LEIRAS PULPEIRO; (MARTÍNEZ SEIXO, R. dir.) (2000): *Diccionario fraseolóxico galego. Unha achega desde o galego vivo*. Vigo: Ed.A Nosa Terra..
- 43509** REY GONZÁLEZ, José (1913 / 1914): “Adagios Populares” en *Boletín de la Real Academia Gallega* 79,1913,188-189 / 80,1914,211-212. Información recollida na Ramallosa (Nigrán).
- 43815** APARICIO CASADO, Buenaventura (1992): *A tradición oral en Poio Claves interpretativas*. Pontevedra, Excma. Deputación Provincial de Pontevedra.
- 43920** Información recollida na Fraga do Rei, Oliveira (Ponteareas) por Julián Ucha González.
- 44002** Información recollida de María Socorro Lopo González en Caritel (Ponte Caldelas).
- 44008** Información recollida de Esperanza do Calviño en Caritel (Ponte Caldelas).
- 44034** Información recollida de Fina Martínez Ponte en Caritel (Ponte Caldelas).
- 44085** SÁNCHEZ PÉREZ, Santiago Damián: *Fraseoloxía galega recollida por alumnos do Instituto Torrente Ballester de Pontevedra en 1999*. Información inédita recollida en Ponte-Caldelas.
- 44248** PÉREZ JUSTO, Ana Isabel; PORTELA FARTO, Verónica Inés: *Fraseoloxía galega recollida por alumnos do Instituto Torrente Ballester de Pontevedra en 1999*. Información inédita recollida na Ponte Sampaio (Pontevedra).
- 44254** SAMPEDRO Y FOLGAR, Casto (1942 / 1982): *Cancionero Musical de Galicia Reunido por Casto Sampedro y Folgar. Reconstitución, introducción y notas bibliográficas por José Filgueira Valverde* El Museo de Pontevedra. Reimpresión facsímil de la edición de 1942. La Coruña: Fundación “Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa”,1982. Información recollida en Pontevedra.
- 44255** GÓMEZ, María; GONDAR, Tamara; GONZÁLEZ, Iria; PEÓN, María: *Fraseoloxía galega recollida por alumnos do Instituto Torrente Ballester de Pontevedra en 1999*. Pontevedra. Información inédita recollida en Pontevedra.
- 44508** Información recollida en Cesantes (Redondela) por Agostiño Lorenzo Fidalgo.
- 44914** Información recollida en Budiño, A Picoña e Soutelo (Salceda de Caselas) por Mª Concepción Míguez López e Luís Alonso Rodríguez
- 45012** Información recollida en Pesqueiras, Alxén, Lourido (Salvaterra de Miño) por Xosé Enrique Rodríguez Rodríguez.
- 45212** Información recollida en Graba (Silleda) por Juan Benito Filloy Rial e citada por VAZQUEZ SACO, Francisco (2003): “Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral”, en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5,2003..
- 45500**, Información recollida en Tui e Salceda de Caselas por María Dores Coto Rodríguez e Manuel Coto Rodríguez.
- 45515** Información recollida en Malvás (Tui) por Manuel Pumar Novás e citada por COSTA PÉREZ, Evelio et alii (1996): *A nosa tradición oral. Guía didáctica. Edición ó coidado de Evelio Costa Pérez, María Xosé Cerviño e Carme Lamela Villaravid*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, 1996.
- 45526** FERNÁNDEZ COSTAS, Manuel (1952): “Juegos infantiles en la comarca de Tuy” en *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* VIII,1952,633-676. [Os tres últimos díxitos indican a páxina]. Información recollida en Tui.
- 45703** Información recollida en Vigo (Vigo) por María Edith Fernández Lopo
- 45746** Información recollida en Vigo (Vigo) por José Martínez González.
- 45766** Información recollida en Vigo (Vigo) por Rosa Mª Rodríguez Muñoz e citada por COL. MANUEL LEIRAS PULPEIRO; (MARTÍNEZ SEIXO, R. dir.) (2000): *Diccionario fraseolóxico galego. Unha achega desde o galego vivo*. Vigo: Ed.A Nosa Terra.

- 45789** AULA DA TERCEIRA IDADE (VIGO) (1993): *Lembranzas de vellos*. Santiago de Compostela: Dirección Xeral de Servizos Sociais. Xunta de Galicia. Información recollida en Vigo.
- 45804** Información recollida en Vilaboa (Vilaboa) por Aurelio Casal Blanco e citada por COL. MANUEL LEIRAS PULPEIRO; (MARTÍNEZ SEIXO, R. dir.) (2000): *Diccionario fraseolóxico galego. Unha achega desde o galego vivo*. Vigo: Ed.A Nosa Terra.
- 49601** Información recollida en San Martiño de Figueras (Terra de Montes). CRESPO POZO, P. José Santiago (1979 / 1982 / 1985): *Nueva Contribución a un Vocabulario Castellano-Gallego*. Sada: O Castro, 2/1979.3/1982.4/1985.
- 5Astur** BABARRO GONZÁLEZ, Xoán (1993): *Galego de Asturias. Delimitación, caracterización e situación sociolingüística. Tese de Doutoramento*. Universidade de Santiago de Compostela. Setembro de 1993, 363-364.
- 60023** CASTELAO DIÑEIRO, Santiago (1991): *Refranero berciano*. León: Ediciones Lancia. [Os dous últimos díxitos indican a páxina].
- ALOMO2** ALONSO MONTERO, Xesús et alii (1972): *Refrás da nosa xente*. Lugo: Ediciones Celta.
- ALOMO3** ALONSO MONTERO, Xesús (1977): *Lengua, literatura e sociedade en Galicia*. Madrid, Akal, 60-63.
- ALOPI** ALONSO PIMENTEL, Emilio, Xesús e Sara (Equipo A.P.) (1975): *O clero na literatura Popular Galega. Cancioneiro e refranero*. Madrid: Akal Editor.
- ANONI7** ANÓNIMO (1931): “Refrás” n’ *O Gaiteiro de Lugo. Calendario Gallego pro ano 1931*.
- ANTELO1** ANTELO DOCAMPO, Pilar; PENAS PATIÑO, Xaquín (1987): *As plantas*. Sada: Museo do Pobo Galego.
- ARAU** ARAÚXO, M^a dos Anxos et alii (Colectivo Seitura) (1985): *Lingua Galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- BAS** BAS, Begoña. Entradas varias na *Gran Enciclopedia Gallega*. [Os dous primeiros díxitos indican o tomo e os tres seguintes, a páxina.]
- BLADO** BLANCO, Domingo (1992): *A poesía popular en Galicia 1745-1885. Recopilación, estudio e edición crítica*. Vigo, Xerais; 2 vols.
- BOUZA3** BOUZA BREY, Fermín: Papeis inéditos do arquivo da Real Academia Galega. Fondo Bouza Brey.
- BRAN** BRAN, M. de (MAROÑO MAÑÁ, José Antonio): Colaboracións varias n’*O Correo Galego*. Os díxitos localizan a data de publicación.
- CABAN4** CABANILLAS, Ramón (1951): *Antifona da Cantiga Comentos filolóxicos de Isidoro Millán González-Pardo*. Vigo: Galaxia.
- CAJARA** CAJARAVILLE, M. (1983): *Debullando folklore*. La Coruña: La Voz de Galicia.
- CARRA7** CARRÉ ALDAO, Uxío (2000): *Obra narrativa en galego*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, Xunta de Galicia.
- CARRE0** CARRÉ, Leandro: “¡Aquel bó Paulos..! Agradecementos. Unha trasnada. Boa feira. Noite boa (Conto de Nadal). A caza de Xan. A primeira com unión. O carneiro negro. Conto de Reises”. Contos publicados na revista *O Tio Marcos d’a Portela*. [Os catro primeiros díxitos indican o ano de publicación e os dous últimos o número da revista].
- CARRE4** CARRÉ ALVARELLOS, Leandro (1977): *Diccionario galego castelán. A Cruña 1951,3^a* citado por OTERO, A. (1977): *Vocabulario de San Jorge de Piquín* (Anejo 8, 1977 de *Verba*). Universidad de Santiago de Compostela. Passim. Cfr. tamén “Hipótesis etimológicas referentes al gallego-portugués” en *Cuadernos de Estudios Gallegos IV-XXII, 1949-1967*. [Os díxitos 7-8 indican o fascículo, os díxitos 9-10 o ano de publicación e os tres últimos a páxina].
- CARRE5** CARRÉ ALVARELLOS, L.: *Gramática Gallega* Moret. La Coruña.
- CARREA1** CARRÉ, Lois (PAZ ROCA, M. Carmen ed.) (2003): “Aportazón ao refranero. Colección de refrás recollidos da tradición oral por Lois Carré (1965)”, en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 4,2003,129-141.
- CARU** C(ARUNCHO), R(ícardo): “Cantares y refranes gallegos Recogidos directamente del pueblo port R.C.” en *Diario de Avisos de La Coruña*. [Os oito díxitos indican o día, o mes e mailo ano].
- CARVALHO** CARVALHO COSTA, Alexandre de (1982 / 1983 / 1984 / 1985): *Gente de Portugal. Sua linguagem –seus costumes*. Edição da Assembleia Distrital de Portalegre. I(1,2,3),1982; II,1983;III,1984;IV, 1985. (O(s) primeiro(s) díxito(s) indica(n) o volume(e) tomo; os últimos, a páxina).
- CASAR1** CASARES, Carlos (1967¹ / 1991): *Vento ferido*. Vigo: Galaxia 1991.

- CRESPO** CRESPO POZO, P. José Santiago (1972 / 1979 / 1982 / 1985): *Nueva Contribución a un Vocabulario Castellano-Gallego con indicación de fuentes e inclusión del gallego literario*. Ourense: Edit. La Región (tomo 1, 1972) / Sada: Edición do Castro (tomos 2,3 e 4, 1979,1982,1985 respectivamente).
- CUREN1** CURROS ENRIQUEZ, Manuel (1992): *Poesía Galega Completa de Manuel Curros Enríquez. Edición de Carlos Casares*. Vigo: Galaxia.
- CUREN2** CURROS ENRIQUEZ, Manuel (1880 / (1976) / 1910): *Aires d'a miña terra. Colección de poesías gallegas c'un prólogo de D. José Ogea*; Ourense: Otero, A. editor, 1880,143-145. Citado por CATEDRA DE LINGUISTICA E LITERATURA GALEGA: *Prosa galega*. I. Vigo: Galaxia 1976,105-106. O poema 'Nocturno' tamén en *Suevia*. Habana, 3,1910,6.
- CUREN5** RÚA FERRADÁS, M^a do Mar (1986): *A lingua de M. Curros Enríquez (Citando poemas soltos localizados nos periódicos da época)*. *Memoria de Licenciatura*. Universidade de Santiago de Compostela. Novembro de 1986.
- DRAG1** REAL ACADEMIA GALLEGA (1913-1928): *Diccionario Gallego-Castellano por la Real Academia Gallega*. A Coruña.
- DRAG2** REAL ACADEMIA GALEGA / INSTITUTO DA LINGUA GALEGA (GARCÍA, C. dir.) (1990): *Diccionario da Lingua Galega*. A Coruña: Real Academia Galega
- DRAG3** REAL ACADEMIA GALEGA (GARCÍA, C.; GONZÁLEZ, M.; dirs.) (1997): *Diccionario da Real Academia Galega*. A Coruña: Real Academia Galega.
- FERREAL** FERREIRO ÁLVAREZ, José Elías (Xoel Ferral) (1966): *Tringueleos*. Ourense: Editorial La Región.
- FINGOI** CENTRO DE ESTUDOS FINGOY (1972²): *Contos populares da provincia de Lugo*. Carballo Calero, Ricardo (ed.). Vigo: Galaxia. [Os díxitos indican a páxina].
- FONSECA** FONSECA LEBRE, José da (1924): *Locuções e modos de dizer usados na província da Beira Alta apresentados sob a forma de diálogo*. Lisboa: Livraria Clássica Editora. [Os díxitos indican a páxina].
- FRANCO** FRANCO GRANDE, X.L. (1972³): *Diccionario galego-castelán e vocabulario castelán-galego*. Vigo: Editorial Galaxia.
- GAITA** CHUMÍN DE CÉLTegos e ROQUE D'AS MARIÑAS (1885-1889): Traballos varios sen sinatura na revista *Gaita Gallega* A Habana 1885-1889. [Os oito números indican o día, mes e ano (do século XIX); e os dous últimos indican a páxina.]
- GARBA2** GARCÍA BARROS, M. (1976): *Aventuras de Alberte Quiñói*. Vigo, Castrelos MCMLXXVI. (Hai tamén cita nas pp. 282ss de CATEDRA DE LINGUISTICA E LITERATURA GALEGA: *Prosa galega*. I. Vigo: Galaxia).
- GARSA** GARCÍA SANZ, Angel (1993): *Plantas curadoras en el Camino de Santiago comunes al hombre y al ganado*. Lugo: Servicio Publicaciones. Diputación Provincial de Lugo.
- GILBER** GIL DE BERNABÉ, Xosé Manuel (1992): *O Liño*. Vigo: Ir Indo.
- GOMEZFE** GÓMEZ D'O FERROL, Xan (1883): "'O preiteante'. Relación qu'un litigante chamado Farruco fai ó cura d'a sua parroquia d'o que lle sucedeu n-o Tribunal d'a Cruña o ano de mil oito centos trinta e sete" n'*O Tío Marcos d'a Portela* 10, 1884, p. 2-5. (O último número indica a páxina).
- HARGUI** HARGUINDEY, Henrique (1999): *A saquetiña da lingua*. Xerais: Vigo.
- IBAÑEZ** IBAÑEZ FERNANDEZ, José (1950): *Diccionario Galego da Rima e Galego-Castelán*. Madrid.
- IGLEAR** IGLESIAS, Bieito (1994): *Miss Ourense*. Vigo: Galaxia. [Os tres últimos díxitos indican a páxina].
- LABARI** LABARTA POSE, Enrique (1929 / 1995): *O Tío Miseria e outros contos*. (ed. de Lema Suárez, Xosé María e Varela Varela, Xosé Manuel. A Coruña: La Voz de Galicia 2002. Biblioteca Galega 120; n. 15.
- LAMAS3** LAMAS CARVAJAL, Valentín (1884): *Un conto d'o Marcos* Conto gardado no arquivo da R.A.G. (carpetas de Leandro Carré). Publicado n'*O Tío Marcos d'a Portela*; 6.4.1884.
- LEIRAS1** LEIRAS PULPEIRO, Manuel (1913): Manuscrito do arquivo da R.A.G. (caixa 210). Publicado con algúns pequenos erros no *Boletín de la Real Academia Gallega* 69,1913,227-228 / 70,1913,255 / 71,1913,275-276 / 72,1913,290-293.
- LEIRAS3** LEIRAS PULPEIRO, Manuel (1893): "Refranes gallegos no comprendidos en la colección del señor Saco y Arce ni en la publicada en la Revista GALICIA por el Sr. Valladares" (Publicados en la misma revista) en *Galicia, Revista Regional de Ciencias, Letras, Artes, Folk-lore etc.* 9,1893, 565-569; 10,1893,636-640; 12,1893,773.
- LEIRAS5** LEIRAS PULPEIRO, Manuel (1918): "Cantares gallegos" n'*A Nosa Terra*, n° 59, 1918, pág. 3.

- LISI LIS** QUIBÉN, Víctor (1964): “Cancionero médico de Galicia” en *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* XX, 1964, 203-227 e 333-388.
- LLÓPIZ** LLÓPIZ MÉNDEZ ESPERANTE (1955): *Refraneiro galego*. [Inédito que custodia o Museo de Pontevedra e ó que lle falta a portada, o prólogo e mailos primeiros fascículos temáticos (agricultura, albeitería, amigo, amor, apicultura e botánica); o primeiro folio numerado que se conserva é o 127]. [As citas proceden case todas de dous fascículos soltos que conteñen fraseoloxismos que maioritariamente son locucións].
- LOPFE1** LÓPEZ FERREIRO, A. (1895): *O castelo de Pambre. Leenda do século XIV, por K. Santiago*: Imp. de Alende. [Os últimos díxitos indican a páxina].
- LOPFE2** LÓPEZ FERREIRO, A. (1976): *O niño de pombas. Regalo á los suscriptores de El Correo Gallego.. por K. Santiago*: Tip. Galaica, 55-63. Citado por CATEDRA DE LINGUISTICA E LITERATURA GALEGA: *Prosa galega. I*. Vigo: Galaxia. 1976, 149-152. [Os últimos díxitos indican a páxina].
- LOPFE3** LOPEZ FERREIRO, Antonio (1895 – 1985): *A Tecedeira de Bonaval: episodio da hestorea de Compostela no século XVI por ...* A Cruña: Andrés Martínez, 1895. Reed. Vigo : Edicions Xerais de Galicia; 1985 [Os últimos díxitos indican a páxina na edición de 1985].
- LOPTA1** LÓPEZ TABOADA, Carme (1995): *Do falar e do escribir*. A Coruña: Fontel Edicións.
- LOPTA2** LÓPEZ TABOADA, Carme; SOTO ARIAS, M^a do Rosario (1995): *Así falan os galegos. Fraseoloxía da lingua galega. Aplicación didáctica*. A Coruña: Galinova.
- LOREN2** LORENZO FERNANDEZ, Xoaquín: *Cancioneiro popular da Limia Baixa*. Vigo: Galaxia.
- MANDI1** MANDIANES CASTRO, Manuel (1985): “O fiadeiro na Limia Alta”, en *Grial* 90, 1985, 414-430.
- MAREVA** MAREVA, Xepe (1999): *Refráns galegos por orden alfabético. Sentencias - adaxios - aforismos - paremias*. Follato nº1. Palas de Rei: Edicións Lakinfil.
- MASMA** MASMA, Xan de (DELGADO LUACES, Patricio Val. Sisto (1899-1900 / (1993)): *¡A besta!*, en *Rev. Follas Novas*. La Habana 1899-1900. Reedición. Vigo: Galaxia.
- MENFER2** MÉNDEZ FERRÍN, Xosé Luís (1991¹¹ (1992)): *Arraianos*. Vigo: Xerais.
- MONTE000** MONTERO CARTELLE, Emilio (1981): *El eufemismo en Galicia (Su comparación con otras áreas romances)*. (Anexo 17, 1981 de *Verba*). Universidade de Santiago de Compostela. [Os díxitos indican a páxina].
- MOREI1** MOREIRAS SANTISO, Xosé (1977): *Os mil e un refrás galegos do home*. Lugo: Edición do autor. [Os tres últimos díxitos indican a páxina].
- MURGUIA1** MURGUÍA, Manuel (1865): *Historia de Galicia*. Lugo: Soto Freire, 576.
- NORII** NORIEGA VARELA, A. (1928): *Como falan os brañegos*. A Cruña: Ed. Nós.
- NOR12** NORIEGA VARELA, Antonio en REQUEIJO, Armando (1993): “A segunda serie de ‘Como falan os brañegos’ de Antonio Noriega Varela”, en *Cadernos de lingua* 7, 1993, 93-98.
- NOVOCOS** NOVOA COSTOYA, Manuel (1908-1909): “Poesías varias”, en *Aires da miña terra*. Bos Aires 1908-1909. (2º e 3º díxito indican o número da revista e os catro últimos o ano).
- OLIVEI** OLIVEIRA SIMÕES: *Estudos da língua pelos dizeres do povo*. 316-320, 350-360, 379-385, 418-424, 474-485.
- ORTELLE**: VAL VAL, Xosé: *Díxoo ou predicouno. Ditos Populares*. [Repertorio fraseolóxico inédito. Nova recadádiva moi ampliada do libro dirixido polo autor e que aquí figura coa sigla 23911].
- PEREDA1** PEREDA ALVAREZ, José María (1953): “Aportaciones léxicas y folklóricas al estudio de la lengua gallega. Vocabulario y lenguaje figurado gallego”, en *Douro-Litoral* (Porto), 5a.série, VII-VIII, 1953, 19-52.
- PERZBA2** PÉREZ BALLESTEROS, J. (1886): *Cancionero Popular Gallego y en particular de la Provincia de La Coruña. Tomo II*. Biblioteca de las Tradiciones Populares Españolas. Tomo IX. Madrid: Librería de Fernando Fé 1886. Reedición facs. Madrid: Akal editor 1979.
- PERZBA3** PÉREZ BALLESTEROS, José (1886): *Cancionero Popular Gallego y en particular de la Provincia de La Coruña. Tomo III*. Biblioteca de las Tradiciones Populares Españolas. Tomo XI. Madrid: Librería de Fernando Fé 1886. Reedición facs. Madrid: Akal editor 1979.
- PERZPLA2** PÉREZ PLACER, Heraclio (1998): *Contos, leendas e tradicións. Obra narrativa en galego de Heraclio Pérez Placer*. Centro Ramón Piñeiro de Investigación en Humanidades. Xunta de Galicia. 179-292.
- PIRES** PIREs, Thomas (1892): *Setecentas comparações populares alemtejanas*. Espozende: Collecção Silva Vieira.

- PLACLO** PLACER LÓPEZ, P. Gumersindo (mercedario) (1929 / 1930): “Refranero gallego. Colección hecha por el P. Gumersindo Placer López”, en *El Obrero de Nazaret* 16.1929 - 24.1930. [Os dous primeiros dñxitos indican o número; e os outros dous, a páxina]. Reedición en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 4, 2003, 143-171.
- PRIETOS** PRIETO, Laureano (1948): “Cuentos de animales. A Gudiña e Ourense”, en *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* IV, 1948, 123-148 Información recollida na Gudiña e Ourense.
- RABA-GEG** RÁBADE PAREDES, Xesús: Entradas varias na *Gran Enciclopedia Gallega*. [Os dous primeiros dñxitos indican o tomo e os tres seguintes, a páxina].
- RAMONE-GEG** RAMONELL, Rosa: Entradas varias na *Gran Enciclopedia Gallega*. [Os dous primeiros dñxitos indican o tomo e os tres seguintes, a páxina].
- RAMSE** COL.MANUEL LEIRAS PULPEIRO (MARTÍNEZ SEIXO, Ramón Anxo dir.) (2000): *Diccionario fraseolóxico galego. Unha achega desde o galego vivo*. Vigo: Ed. A Nosa Terra.
- RICO RICO** VERA, Manuel (1989): *Cancioneiro popular das Terras do Tamarela*. Vigo: Galaxia.
- RIVASI** RIVAS QUINTAS, Eligio (1978): *Frampas Contribución al diccionario gallego*. Salamanca: Edit. Ceme.
- RODAL** RODRÍGUEZ ALONSO, Manuel (1995): *Vieiro. Diccionario didáctico galego*. Madrid: Ediciones SM.
- RODCAS4** RODRÍGUEZ CASTELAO, A. D. (1976): *Os dous de sempre*. Sant-Iago: Nós, vol. LXIII. Citado por CATEDRA DE LINGUISTICA E LITERATURA GALEGA: *Prosa galega*. I. Vigo: Galaxia, 350-352.
- RODGO1** RODRIGUEZ GONZALEZ, Eladio (1958): *Diccionario enciclopédico gallego-castellano. Tomo I*. Vigo: Galaxia, XXIV. (O primeiro dñxito indica o tomo e os tres seguintes a páxina).
- RODGO2** RODRIGUEZ GONZALEZ, Eladio, (1960): *Diccionario enciclopédico gallego-castellano. Tomo II*. Vigo: Galaxia. (O primeiro dñxito indica o tomo e os tres seguintes a páxina).
- RODGO3** RODRIGUEZ GONZALEZ, Eladio, (1961): *Diccionario enciclopédico gallego-castellano. Tomo III*. Vigo: Galaxia. (O primeiro dñxito indica o tomo e os tres seguintes a páxina).
- RODLO1** RODRÍGUEZ LÓPEZ, Xesús (1897 / 1899 / (1997)): *A cruz de salgueiro e outros relatos*. La Habana: Follas Novas 1897. / Lugo: Imp. de “El Regional” 1899. Reedición do Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. (Cito polas páxinas e texto desta reedición).
- RODLO7** RODRÍGUEZ LÓPEZ, Jesús (1908-1909): “‘As Papas’ (conto) ‘Un bico’ (Poema)”, en *Aires d'a miña terra*. Bos Aires 1908-1909. [A cita procede do número 17 de 1908].
- ROME1** ROMERO CERDEIRIÑA, Ánxel (1926): “O karma de Farruco Filgueira”, en *Lar* 24, 1926, 1-40.
- SACO1** SACO Y ARCE (1868 / 1967): *Gramática Gallega*. Lugo: Imprenta de Soto y Freire, 263-282. Reedición Orense: Gráficas Tanco (refrñns nas pp. 215-232).
- SACO2** SACO Y ARCE, Juan Antonio (1881): *Literatura Popular de Galicia. Colección de coplas, villancicos, diálogos, romances, cuentos y refranes gallegos recogidos por... Edición e estudio preliminar de Juan Luís Saco Cid*. Vigo: Servicio de Publicacións. Diputación Provincial de Ourense, 1987. (Esta edición corresponde ó manuscrito que se estaba imprimindo en 1881 cando o autor morreu).
- SARMI1** SARMIENTO, Martín. Citado por Llópez Méndez, Vicente. Ver LLÓPIZ.
- SCHU** SCHUBARTH, Dorothé; SANTAMARINA, Antón (1948 / 1986 / 1987 / 1988 / 1993 / 1995): *Cancioneiro Popular Galego*. La Coruña: Fundación 'Pedro Barrié de la Maza. Conde de Fenosa', I (1984), II (1986), III (1987), IV-V (1988), VI (1993), VII (1995). [Os dñxitos da nosa cita, sempre separados por /, indican respectivamente o volume, o tomo e maila cantiga].
- SIMÕES** SIMÕES, Guilherme Augusto (1986): *Dicionário de expressões populares portuguesas. Arcaísmos, regionalismos, calão e gíria, ditos, frases feitas, lugares comuns, aporuguesamentos, estrangeirismos e curiosidades da linguagem*. Lisboa: Perspectivas&Realidades. [Os números indican a páxina].
- SOBREI** SOBREIRA, Fr. Juan (1805 / 1979): *Papeletas de un Diccionario Gallego Edición y Estudio crítico por J.L. Pensado I. Texto*. Orense: Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijoo”.
- TABOA2** TABOADA CHIVITE, Xesús (2000): “Refraneiro galego”, en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 2. 2000. [Os tres últimos dñxitos indican a páxina].
- VALLA6** VALLADARES NÚÑEZ, Marcial (1970): *Cantigueiro Popular. Edición parcial do “Cantigueiro Popular” de 1867 e dun “Novo apéndice ó Cantigueiro Popular” de 1887 e mailas recollidas no Ribeiro na vendima de 1884*. A Cruña: Publicacións da Real Academia Gallega, 1970 (citamos polo número de páxina).

- VENTIN1** VENTÍN DURÁN, José Augusto (1942 / 2007): “Un... unha... na boca do pobo. Contos sen protagonista nomeado”. Caderno 1. Recolleitados por J.A.V.D. Edición de Xesús Ferro Ruibal et alii... cunha nota biográfica de José Augusto Ventín Pereira, en *Fraseoloxía de Moscoso e outros materiais de tradición oral*. (Anexo 1, 2007, *Cadernos de Fraseoloxía Galega*). Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades / Real Academia Galega, 341-400.
- VENTIN2** VENTÍN DURÁN, José Augusto (1942 / 2007): “Un... unha... na boca do pobo. Contos sen protagonista nomeado”. Caderno 2. Recolleitados por J.A.V.D. Edición de Xesús Ferro Ruibal et alii ... cunha nota biográfica de José Augusto Ventín Pereira, en *Fraseoloxía de Moscoso e outros materiais de tradición oral*. (Anexo 1, 2007, *Cadernos de Fraseoloxía Galega*). Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades / Real Academia Galega, 400-424.
- VENTIN3** VENTÍN DURÁN, José Augusto (1942 / 2007): “Cantigueiro galego. Edición de Xesús Ferro Ruibal et alii... cunha nota biográfica de José Augusto Ventín Pereira”, en *Fraseoloxía de Moscoso e outros materiais de tradición oral*. (Anexo 1, 2007, *Cadernos de Fraseoloxía Galega*). Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades / Real Academia Galega, 265-335; 425-428.
- VIDALRO1** VIDAL RODRÍGUEZ, Manuel (1919 / 1920): “Contos”, en *Ultreya* (1919) 2,22-24/4,64/5,79/6,93-95/7,111/8,126-128/9,141-143/10,156-158/11,172-175/11?,205-208. (1920) 14,218-222/17,267-272/18,282-283/19,298-304/20,318.
- XERAIS1** ARES VÁZQUEZ, Mª Carme et alii (1993^a): *Diccionario Xerais da lingua*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- XERAIS2** ARES VÁZQUEZ, Mª Carme et alii (1990): *Diccionario Xerais Castelán Galego de uso, frases e sinónimos*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- XERAIS3** CASTRO MACÍA, Luís (1995): *Diccionario Xerais de Sinónimos. Termos afíns e contrarios*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- ZAMO** ZAMORA MOSQUERA, Federico (1972): *Refráns e ditos populares galegos*. Vigo: Galaxia. [Os díxitos indican a páxina].

9. Referencia bibliográfica

- BARÁNOV, Anatolij; DOBROVOL'SKIJ, Dmitrij (2009): *Aspectos teóricos da fraseoloxía*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Xunta de Galicia.